

BENIGNUS JÓZEF WANAT OCD

Szkoły karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie

Karmelici bosy byli stróżami głównego sanktuarium Matki Bożej w Berdyczowie na Ukrainie od 1642 roku. Podejmowali w nim wielokierunkową działalność: misyjną; apostołstwa karmelitańskiego, zgodnego z własnym charyzmatem zakonu, przez pogłębianie życia duchowego wiernych, duszpasterstwa pielgrzymkowego, duszpasterstwa parafialnego; działalność ekumeniczną na styku dwóch kultur – pobizantyjskiej (orientalnej) i zachodniej (łacińskiej); działalność wydawniczą i poligraficzną przez prowadzenie „Drukarni Fortecy Najświętszej Maryi Panny”; działalność patriotyczną i obronną Ojczyzny przez utrzymywanie fortecy i stałej załogi wojskowej, charytatywną przez utrzymywanie domu opieki dla ludzi biednych oraz dydaktyczną i pedagogiczną przez utrzymywanie i prowadzenie szkoły średniej przy swoim klasztorze.

I. Szkoła podwydziałowa i powiatowa (1796-1831)

1. Z dziejów szkolnictwa w Polsce

Kościół Chrystusowy od początku swego istnienia zajmował się nauczaniem prawd ewangelicznych, zgodnie z powierzoną mu misją swego założyciela Jezusa Chrystusa: *Dana Mi jest wszelka władza na niebie i na ziemi. Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Uctie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem. A Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata* (Mt 28, 18-20). Apostołowie po Zesłaniu Ducha Świętego rozeszli się na cały świat i głosili naukę Jezusa,

o czym świadczą Dzieje Apostolskie. Następcy apostołów zakładali w chrześcijańskich gminach szkoły biskupie i szkoły katechetyczne (Rzym, Aleksandria, Antiochia, Cezarea Palestyńska)¹. Od VI wieku istnieją szkoły biskupie – katedralne i zakonne, w których przygotowywano kandydatów do stanu duchownego oraz urzędników do administracji kościelnej². Kierownikiem takiej szkoły był jeden z kanoników zwany scholastykiem. Szkoły te dzieliły się na *trivium*, w których uczono trzech z siedmiu sztuk wyzwolonych: gramatyki, retoryki i dialektyki. Wyższy stopień wykształcenia, czyli *quadrivium* obejmował dalsze cztery sztuki wyzwolone: geometrię, arytmetykę, astronomię i muzykę³. Wnet też zakładano przy kościołach parafialnych szkoły elementarne dla wszystkich ludzi.

Polska z chwilą przyjęcia chrztu świętego (966) i ustanowienia struktur administracji kościelnych otworzyła się na wpływy kultury łacińskiej Rzymu i chrześcijaństwa Zachodniej Europy. Podobnie jak w całej Europie przy katedrach, kolegiatach i klasztorach zakładano pierwsze szkoły na ziemiach polskich, początkowo przeznaczone dla kształcenia duchowieństwa oraz urzędników kościelnych i państwowych⁴. Papież Innocenty III uzupełniając postanowienia III Soboru Laterańskiego o szkołach katedralnych i kolegiackich, na IV Soborze Laterańskim w 1215 roku rozciągnął obowiązek zakładania szkół na wszystkie kościoły parafialne⁵. Od tej pory coraz bardziej rozwijała się sieć parafialnych szkół. Przez szkoły oświata i kultura przenikała do mieszkańców miast i wsi. Z powodu kolonizacji niemieckiej na terenach wyludnionych przez wojny i napady Tatarów nauczycielami szkół byli koloniści niemieccy. W trosce o zachowanie tożsamości narodowej przed germanizacją Polski, abp Pełka (Fulko) na synodzie sieradzkim z roku 1233 i inni biskupi na synodach z lat 1244, 1256, 1257, 1285 uchwalali i przypominali ustawę szkolną, aby nauczyciele szkół na terenach ziem polskich znali język polski i nim się posługiwali. Widocznie zarządzenia te nie były wszę-

¹ J. UMIŃSKI, *Historia Kościoła*, t. I., Opole 1959, s. 80.

² A. FAJĘCKI, *Szkolnictwo*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 27-28, Warszawa 1913 (?), s. 390-393.

³ Tamże, s. 391.

⁴ Zob. A. KARBOWIAK, *Dzieje wychowania i szkoły w Polsce*, Petersburg 1898, Lwów 1923; J. ŁUKASZEWICZ, *Historia szkół w Polsce*, Poznań 1849; S. KOT, *Historia wychowania*, t. I-II, Lwów 1934; A. FAJĘCKI, *Szkoły w Polsce*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 27-28, Warszawa 1913 (?); S. CHODYŃSKI, *Szkoły w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna...*, wydana przez X. Michała Nowodworskiego, t. XXVII, Warszawa 1904, s. 592-613; E. WIŚNIEWSKI, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce – średniowiecze. Studia nad historią Kościoła Katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. I, Kraków 1966, s. 333-372.

⁵ J.D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Venetiis 1760, v. 22, col. 999.

dzie respektowane, skoro synod z roku 1326 opornym nauczycielom i plebanom zagroził interdyktem⁶.

W szkołach ludowych, czyli elementarnych uczono: religii, służby kościelnej, początków arytmetyki, czytania i pisania po łacinie i po polsku, nieco gramatyki łacińskiej, rachunków i śpiewu⁷. Nauczyciela niekiedy nazywano „klechą” lub „dominusem”. Szkoły katedralne i kolegiackie oraz klasztorne realizowały poziom średni – *trivium* i wyższy – *quadrivium*. Szkoły katedralne w stolicach średniowiecznej kultury, jak Bolonia i Paryż, przyciągały nauczycieli i studentów ze wszystkich krajów Europy. Dla swej popularności i powszechności nazwano je *studium generale*, nadającymi powszechnie uznawane stopnie naukowe (magistra i doktora) oraz prawo nauczania. Do XVI wieku status *studium generale*, czyli uniwersytetu, nadawał papież. Pierwsze *studium generale*, czyli uniwersytety powstały w XI–XII wieku w Bolonii i w Paryżu. Do końca XV wieku utworzono ich w Europie ok. 80⁸. Akademię Krakowską założył król Kazimierz Wielki w 1364 roku, a odnowił ją z wydziałem teologii z fundacji świętej królowej Jadwigi król Władysław Jagiełło w 1400 r. Uniwersytety przygotowywały kadry nauczycieli do nauczania we wszystkich typach szkół.

Owocem Soboru Trydenckiego dla szkolnictwa była między innymi uchwała z 1563 roku zobowiązująca biskupów do zakładania w diecezjach seminariów duchownych dla kształcenia i wychowywania przyszłych kapłanów według określonego programu nauczania i wychowania. W Polsce przez długi okres prowadzili je Jezuiti i misjonarze św. Wincentego a Paulo⁹. Ogromne zasługi dla rozwoju oświaty i szkolnictwa w Polsce mają zakony Jezuitów, Pijarów, Braci Szkolnych i Teatynów. Jezuitów sprowadził do Polski ks. kard. Stanisław Hozjusz na Warmię w 1564 r. Pierwsze kolegia założyli oni w Braniewie w roku 1565, Pułtusk 1566, Wilnie 1570, Poznaniu 1571 i Jarosławiu 1573. Praca Jezuitów koncentrowała się głównie w kolegiach i polegała na pracy dydaktyczno-pedagogicznej w szkolnictwie oraz na duszpasterstwie we własnych świątyniach. Działalność ich w pierwszym okresie miała charakter kontrreformacyjny. Przez założenie gęstej sieci szkół Jezuiti dali możliwość kształcenia się licznej rzeszy młodzieży szlacheckiej i mieszczańskiej a przez młodzież mieli ogromny wpływ na społeczeństwo. Pod koniec XVI wieku w szkołach jezuickich kształciło się ok. 3 300 uczniów, a już w roku 1620 ok. 10 000. W 1772 r. na terenie Korony i Litwy Jezuiti prowadzili 56 kolegiów i 2 akademie: w Wilnie i we Lwowie. Kolegia w pierwszym okresie swojego istnienia posiadały znakomitych nauczy-

⁶ A. FAJĘCKI, *Szkoły w Polsce*, s. 403.

⁷ E. WIŚNIEWSKI, op. cit., s. 336.

⁸ *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 1996, s. 558, 562-563.

⁹ S. CHODYŃSKI, *Seminaria duchowne w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna...*, wyd. przez X. Michała Nowodworskiego, t. XXV, Warszawa 1902, s. 34-89; L. GRZEBIEŃ SJ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, Kraków 1996, s. 542.

cieli, przeważnie zagranicznych, i wysoki poziom nauczania. Realizowały program językowo-retoryczny, oparty na studiowaniu klasyków łacińskich, wymagano opanowania języka łacińskiego i sztuki wymowy. Prowadzono też lekcje historii, dialektyki, fizyki, matematyki, śpiewu, języka niemieckiego, ruskiego, gimnastyki i teatru¹⁰. Jezuici organizowali również seminaria nauczycielskie (Pułtusk, Poznań, Jarosław), a dla ubogiej młodzieży szlacheckiej – bursy, zwane konwiktami szlacheckimi. Wielką pomocą w procesie wychowawczym w kolegiach była działalność sodalicyj mariańskiej¹¹.

W tym układzie zasłużone szkoły katedralne, kolegiackie i zakonne straciły na znaczeniu. Kolegiackie zredukowane zostały do rzędu szkół parafialnych, a szkoły klasztorne zostały wewnętrznymi studiami dla zakonników¹².

W XVIII wieku szkolnictwo w Polsce zaczęło się szybko reformować. Szkoły jezuickie już pod koniec XVII wieku traciły na znaczeniu. Powodem była stagnacja programu. Stary program – *Ratio studiorum* potrzebował nowelizacji i dostosowania do potrzeb ludzi i kultury nowych czasów¹³. Do reformy szkolnictwa przyczynili się Pijarzy, sprowadzeni do Polski przez króla Władysława IV w 1642 r. Głównym zadaniem i charyzmatem zakonu było nauczanie i wychowanie dzieci i młodzieży¹⁴. Najbardziej do odrodzenia szkolnictwa w Polsce przyczynił się ks. Stanisław Konarski, prowincjał Pijarów. W roku 1740 założył on w Warszawie sławną szkołę dla młodzieży najuboższych rodów tzw. *Collegium nobilem*, aby nowa generacja wpływowych ludzi mogła lepiej pokierować sprawami publicznymi Ojczyzny niż ich ojcowie. Ze szkoły tej wyszło wielu światłych i patriotycznych ludzi, jak np. Ignacy Potocki, jeden z twórców Konstytucji Trzeciego Maja¹⁵. Konarski przeprowadził w l. 1750–1755 reformę wszystkich szkół pijarskich¹⁶. Ograniczył naukę łaciny, a wprowadził ojczysty język ze znajomością arcydzieł literatury polskiej. Usunął scholastykę, a wprowadził nauczanie historii, geografii, prawa, matematyki, fizyki, nauki przyrodnicze i obce języki. Po zniesieniu Zakonu Jezuitów (22 VII 1773) Pijarzy wzięli w swoje ręce nauczanie młodzieży. Niedługo potem na sejmie w 1775 roku, na wniosek Joachima Littawora Chreptowicza, kanclerza litewskiego, za poparciem

¹⁰ L. GRZEBIEŃ SJ, op. cit., s. 541-542.

¹¹ L. GRZEBIEŃ SJ, *Jezuickie szkoły*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VII, Lublin 1997, kol. 1283.

¹² A. FAJĘCKI, *Szkoły w Polsce*, s. 404.

¹³ S. BEDNARSKI SJ, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933, s. 49-97.

¹⁴ B. ŁOZIŃSKI, *Leksykon zakonów w Polsce*, Warszawa 1998, s. 100.

¹⁵ A. LEWICKI, *Zarys historii Polski*, Wydanie szkolne dziewiąte, Warszawa-Kraków, s. 301.

¹⁶ A. PITALA SchP, *Pijarskie zakłady kształcenia nauczycieli w dawnej Polsce – profesoria*, [w:] *Wkład Pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, pod red. Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków 1993, s. 391-406; M. KINOWSKA, *Osiemnastowieczne szkoły pijarskie w Warszawie*, [w:] tamże, s. 419-429.

króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, utworzono jak gdyby pierwsze ministerstwo szkolnictwa, tzw. Komisję Edukacyjną – pierwszą w Europie świecką instytucję oświatową, działającą w latach 1773–1794. Powołana została w celu przejęcia szkół prowadzonych przez Jezuitów po ich kasacie oraz dla sprawowania kontroli nad programem i organizacją polskiego szkolnictwa¹⁷. Jest to ważne wydarzenie, ponieważ od tego momentu kształcenie i wychowanie przestało być monopolem Kościoła i zakonów. Przeszło pod kuratelę ludzi świeckich i państwa, chociaż zakony nigdy nie zrezygnowały ze swego ewangelicznego posłannictwa i swego charyzmatu kształcenia i wychowywania młodzieży. Obok pionierskiej roli Zakonu Pijarów, w działalność Komisji Edukacji Narodowej włączyło się 450 Jezuitów po zniesieniu ich zakonu¹⁸. Wszystkie inne zgromadzenia zakonne mogły nadal prowadzić szkoły, ale według ustalonego programu i pod nadzorem wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej. Pod względem terytorialnym szkolnictwo podzielono na 6 departamentów, kierowanych przez wybranych komisarzy-wizytatorów, posiadających duże uprawnienia administracyjno-programowe. Sieć szkolna w 1783 roku objęła 6 wydziałów w Koronie i 4 na Litwie oraz eksterytorialny wydział pijarski w Koronie i na Litwie¹⁹. Pijarzy mieli 2 szkoły wydziałowe i 12 podwydziałowych, w których uczyło się ok. 3000 młodzieży. Ustalili się podział na szkoły wydziałowe (dawne wojewódzkie) i podwydziałowe (dawne powiatowe) z analogicznym programem nauczania. Nauczycieli kształcono w utworzonym w r. 1780 Seminarium Kandydatów przy Szkole Głównej Koronnej i od 1783 r. przy Szkole Głównej Litewskiej. Wykształcono w nich 76 w Koronie i 47 na Litwie świeckich nauczycieli. Komisja Edukacyjna wezwała zakony do przygotowywania przyszłych swoich nauczycieli na uniwersytetach²⁰. Działalność komisji finansowana była z funduszów i dóbr zniesionego Zakonu Jezuitów oraz ze skarbu Rzeczypospolitej. Wskutek upadku I Rzeczypospolitej Komisja Edukacji Narodowej przestała funkcjonować w zakresie organizacyjnym. W pewnym wymiarze podtrzymano jej system w zaborze rosyjskim. Zasłużonymi jej promotorami byli: książę Adam Czartoryski, Tadeusz Czacki, ks. Hugo Kołłątaj. Po zniesieniu w 1794 roku Komisji Edukacyjnej, utworzono w jej miejsce *Izbę Edukacyjną*, która znów po pięciu latach zmieniła nazwę na: *Dyrekcya Edukacji Narodowej*. Po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 roku wraz z konstytucją Królestwa Polskiego utworzono dla szkolnictwa *Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*²¹.

¹⁷ *Volumina legum*, wyd. II, t. VIII, Petersburg 1860, fol. 266; S. JANECZEK, *Komisja Edukacji Narodowej*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. IX, Lublin 2002, kol. 449.

¹⁸ L. GRZEBIEŃ SJ, *Jezuickie szkoły*, op. cit., kol. 1283.

¹⁹ S. JANECZEK, *Komisja Edukacji Narodowej*, op. cit., kol. 450.

²⁰ Tamże, kol. 450-451.

²¹ A. FAJĘCKI, *Szkoły w Polsce*, s. 404.

Reforma szkolnictwa przeprowadzona została w dużej mierze pod wpływem racjonalistycznej filozofii. Ruch ten zwany oświeceniem powstał poza Kościołem i chrześcijaństwem. Dążył on do stworzenia racjonalistycznej religii i etyki (deizm). Podkreślał wszechwładzę państwa w zakresie spraw kościelnych (cezaropapizm) i wpłynął na splotenie życia religijnego i załamanie się życia zakonnego²² oraz na laicyzację społeczeństw i kasatę zakonów. Pod wpływem tego ruchu absolutystyczne dwory panujących w Europie wymusiły od pap. Klemensa XIV pod groźbą schizmy i likwidacji wszystkich zakonów zniesienie wpływowego Zakonu Jezuitów. Papież uległ szantażowi i wydał 22 VII 1773 roku brewe *Dominus ac Redemptor*, mocą którego rozwiązał Zakon Jezuitów na całym świecie. Jedynie prawosławna Rosja (Katarzyna II) i protestanckie Prusy (Fryderyk II) nie przyjęły decyzji papieskiej i tam Zakon przetrwał aż do swego wznowienia. Papież Pius VII reaktywował Zakon w całym Kościele bullą *Sollicitudo omnium ecclesiarum* z 7 VIII 1814 roku²³.

2. Założenie szkoły przy klasztorze Karmelitów bosych w Berdyczowie

Klasztor w Berdyczowie w 2. poł. XVIII wieku przeżywał apogeum rozwoju i świetności. Zakończenie budowy górnego kościoła uroczystością jego konsekracji (1754), a szczególnie koronacja łaskami słynącego obrazu papieskimi koronami Benedykta XIV, dokonana przez biskupa kijowskiego Kajetana Sołtyka w dniu 16 lipca 1756 roku, odbiła się szerokim echem w całej Ojczyźnie²⁴. Od tego czasu liczne pielgrzymki zaczęły przybywać do tego sanktuarium. Karmelici dla dobra pielgrzymów i miejscowej ludności założyli drukarnię zw. *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny*, na podstawie uzyskanego przywileju króla Augusta III z dnia 14 stycznia 1758 roku²⁵. Poligrafia wydała ponad 838 pozycji książkowych i druków okolicznościowych²⁶. Znacznie przyczyniła się do rozwoju kultury i oświaty na wschodnich kresach Polski. Bardzo popularnym był *Kalendarz Gospodarski* lub *Kalendarz Berdyczowski*, wydawany przez Karmelitów bosych w nakładzie 40 tys. przez 104 lata. Dochód z niego przeznaczony był na utrzymanie klasztornych szkół. Drukarnia oddała ogromne usługi dla

²² B. KUMOR, *Historia Kościoła*, cz. 6, *Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 1985, s. 49.

²³ L. GRZEBIEŃ SJ, *Jezuici, Towarzystwo Jezusowe*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VII, Lublin 1997, kol. 1257; B. KUMOR, *Historia Kościoła*, s. 92.

²⁴ Zob. GRZEGORZ MARIA OD DUCHA ŚWIĘTEGO [PINOCCI] OCD, *Ozdoba y Obrona Ukraińskich krajów Przewodowna w Berdyczowskim obrazie Marya...*, Roku Pańskiego 1765, w Berdyczowie. (Dokumentacja koronacji obrazu Matki Bożej).

²⁵ B.J. WANAT OCD, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002, s. 151.

²⁶ Tamże, s. 61.

klasztornej szkoły średniej, drukując dla niej podręczniki i pomoce szkolne do nauki.

Pierwsza propozycja założenia szkoły przy klasztorze berdyczowskim wyszła od ks. Adama Jakukiewicza, byłego jezuita, wizytatora Komisji Edukacyjnej. Na zaproszenie Adama Czartoryskiego, generała ziem podolskich, przybył on pod koniec września 1774 roku wraz z chorążym Franciszkiem Zabłockim na wizytę szkół województw ruskich. Od września do grudnia przeprowadził wizytacje szkół we Włodzimierzu, Łucku, Krzemieńcu, Ostrogu, Ruszczy, Międzyrzeczu Koreckim, Lubarze, Owruczu, Żytomierzu, Berdyczowie, Winnicy, Humaniu, Barze, Szarogradzie i Kamieńcu Podolskim²⁷. W Berdyczowie zwiedził sanktuarium, zapoznał się ze szkołą i bursą muzyków. Zaproponował Karmelitom zorganizowanie i utworzenie od przyszłego roku 1775 szkół podwydziałowych²⁸. Zarząd klasztoru pod przewodnictwem o. przeora Józefa od Matki Bożej z Góry Karmel (Jakuba Zwolińskiego)²⁹, głównego organizatora sanktuarium, drukarni i fortecy, przyjął propozycję komisarza i wizytatora Komisji Edukacyjnej. Karmelici wiedząc, że Komisja dysponuje ogromnym majątkiem przydzielonym jej przez sejm po kasacie Zakonu Jezuitów na cele szkolnictwa, zażądali jako warunek pokrycia kosztów budowy szkoły oraz przeznaczenia pewnej sumy pieniędzy na utrzymanie profesorów. Klasztor w tym czasie nie był w stanie podejmować dodatkowych inwestycji. Naprawiał jeszcze szkody zniszczeń dokonanych przez rosyjskie wojsko gen. Michała Kreczetnikowa, który przez 17 dni otaczał i zdobywał twierdzę Karmelu. Karmelici bowiem wykazując solidarność z Narodem w obronie Ojczyzny udostępnił swą twierdzę dowódcy konfederacji barskiej Kazimierzowi Pułaskiemu (1745–1779), który wprowadził do niej 700 konfederatów i 800 cywilnych mieszkańców Berdyczowa. Przez 17 dni bohatersko bronili się i przetrzymali oblężenie regularnej armii rosyjskiej od 28 maja do 14 czerwca 1768 r. W tym dniu na mocy zawartego układu konfederaci opuścili mury twierdzy z powodu braku żywności, wody i broni³⁰. Z kolei twierdzę zajmowało wojsko rosyjskie do dnia 4 października tegoż roku.

Komisja Edukacji Narodowej nie przyjęła warunków postawionych przez klasztor. Oczekiwała raczej, że Karmelici w Berdyczowie własnym nakładem

²⁷ J. POPLATEK SJ, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973, s. 78.

²⁸ *Komisya Edukacyjna*, Warszawa 1906, zeszyt XXIV, s. 113; APKB, rkps 36, [Jan Marek Giżycki], Berdyczów – klasztor Karmelitów Bosych, k. 51.

²⁹ APKB, sygn. AKB 1, Liber in quo annotantur acta conventus berdyczoviensis ab introducta conventualitate Anno Domini 1734, die 26 9bris (novembris), k. 65 (dalej ograniczam się do podania sygnatury i skróconego tytułu rękopisu w APKB).

³⁰ Szczegółowy opis obrony konfederatów w fortecy berdyczowskiej opisał bezpośredni świadek tej obrony o. Bruno Ignacy od św. Franciszka w urzędowej księdze akt kapituły klasztoru berdyczowskiego. Zob. AKB 1, Liber in quo annotantur acta conventus..., k. 51-56; W polskim przekładzie wydrukował go „Czas”, t. VII, 1857 r.

wybudują szkołę i będą ją utrzymywać ze swoich dochodów. Ostatecznie sama Komisja zrezygnowała ze swej propozycji motywując to brakiem drobnej szlachty w okolicy Berdyczowa oraz istnieniem na tym terenie innych szkół³¹.

Sprawa założenia szkoły powróciła dopiero po dwudziestu latach. Po upadku konfederacji barskiej nastąpił drugi rozbiór Polski w 1793 r. Rosja zajęła 250 200 km² terytorium Rzeczypospolitej i ponad 3 miliony ludności³². Berdyczów znalazł się w zaborze rosyjskim. Ostatnim prowincjałem ogólnopolskim Karmelitów bosych rezydującym w Berdyczowie był o. Andrzej Corsini od św. Różańca (Bardecki). Na ten urząd został wybrany 20 kwietnia 1793 roku na kapitule prowincjalnej w Wiśniowcu³³. W tym roku w Grodnie zebrał się ostatni Sejm Rzeczypospolitej Szlacheckiej, który pod naciskiem represji ze strony wojska rosyjskiego oraz przy kolaboracji targowicy ratyfikował w dniu 17 sierpnia drugi zabór rosyjski³⁴. Zawarto przymierze z Rosją, podporządkowując jej resztę Rzeczypospolitej. Polacy nie mogli pogodzić się z upadkiem Ojczyzny i hańbiącymi uchwałami sejmu, dlatego już w następnym roku 1794 nastąpiła insurekcja pod dowództwem gen. Tadeusza Kościuszki. Pomimo udanej bitwy przy pomocy kosynierów pod Raławicami i oswobodzenia Warszawy przez powstańców, Kościuszko jednak poniósł klęskę z regularną armią gen. Fersena i gen. Suworowa pod Maciejowicami. Epilogiem był trzeci rozbiór Polski w 1795 roku i całkowita utrata niepodległości oraz zagarnięcie całego terytorium Polski przez Rosję, Prusy i Austrię³⁵.

Już po drugim rozbiórze Polski prowincja Ducha Świętego z konieczności podzielona została na prowincję polską i ruską lub wołyńską. Prowincja o. Andrzej Corsini Bardecki nie mógł wykonywać swojej władzy na terenach Polski i zaboru austriackiego z powodu kordonu granicznego i ukazów carycy Katarzyny II, ograniczającej wolność Kościoła pod zaborem rosyjskim. Ze względów politycznych usamodzielniona została prowincja ruska, posiadająca klasztory w: Berdyczowie, Kamieńcu Podolskim, Wiśniowcu i Kupinie³⁶. Zarząd tej prowincji ustanowił struktury organizacyjne. Kanoniczny nowicjat umieszczono w Wiśniowcu, studia filozoficzne i teologiczne umieszczono w Berdyczowie i Kamieńcu Podolskim. Dla przyszłego rozwoju prowincji i przygotowania młodzieży do

³¹ *Komisja Edukacyjna*, Warszawa 1906, zeszyt XXIV, s. 113.

³² *Atlas historyczny Polski*, Warszawa [1967], s. 16; mapa: Polska w okresie rozbiorów nr 28-29.

³³ APKB, sygn. AP 10, *Acta Provinciae Sancti Spiritus ab anno 1760-1793 et 1808*, s. 133; APKB, sygn. AKB 1, *Liber in quo annotantur acta conventus berdyczoviensis...*, k. 84.

³⁴ J. TOPOLSKI, *Polska nowożytna (1501-1795)*, [w:] *Dzieje Polski*, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1977, s. 390.

³⁵ A. LEWICKI, *Zarys historii Polski*, s. 316-323.

³⁶ B.J. WANAT OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 69; tenże: *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamienieckiej w latach 1622-1866*, Kraków 2001, s. 42-44.

ewentualnego życia zakonnego w Karmelu o. prowincjał Andrzej Bardecki założył w Berdyczowie szkołę średnią podwydziałową. Z całą pewnością szkoła prowadziła już zajęcia dydaktyczne od 1 września 1796 roku. Świadczy o tym zachowany *Raport od szkół berdyczowskich Jaśnie Wielmożnym Hołochwastowi i graffowi Ilińskiemu senatorom inspektorom i kawalerom różnych orderów, dnia 29 kwietnia 1800 roku podany*³⁷. Raport wyraźnie stwierdza, że „Szkoły Berdyczowskie zaprowadzone są przez Zakon WW. OO. XX. Karmelitów Bosych w roku 1796 dnia 1 octobra (października). Żadnego funduszu nie mają, utrzymują się staraniem Zakonu. Przy tych szkołach jest konwikt dla dzieci obywatelskich, który jest oraz pomieszkaniem JJ. PP. Profesorów; ci razem stojąc z dziećmi obywatelskimi mają obowiązek względem ich instrukcji z strony nauk i obyczajności”³⁸. Rozpoczęcie działalności dydaktycznej i pedagogicznej w roku 1796 potwierdza również Piotr Koeppen w materiałach do dziejów szkolnictwa³⁹. Dokument ten usuwa wątpliwości Jana Marka Giżyckiego, który ustalał początek szkoły na rok 1794⁴⁰. Nie jest jednak wykluczone, że Karmelici w Berdyczowie już w roku 1794 podjęli ostateczną decyzję o założeniu swojej szkoły i uzyskali licencję na jej prowadzenie od Akademii Wileńskiej, za uprzednim przyzwoleniem biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, biskupa pińskiego ze stolicą w Żytomierzu⁴¹ i jego konsystorza. Wydaje się rzeczą oczywistą, że klasztor po uzyskaniu zgody od kompetentnych władz oświatowych i administracyjnych na prowadzenie szkoły, musiał wcześniej wybudować konwikt dla młodzieży z zapleczem socjalnym i mieszkaniami dla nauczycieli, przygotować sale wykładowe i gabinety do ćwiczeń. Po ustaleniu programu nauczania i wychowania (*ratio studiorum*) o. Andrzej Corsini Bardecki zajął się naborem odpowiednich nauczycieli, uprawnionych do nauczania, zgodnie z przepisami i wymaganiami Akademii Wileńskiej. Ze względu na brak własnych nauczycieli

³⁷ Państwowe Archiwum Żytomierskiej Oblasti (PAŻO), fond 178 (Zespół Łucko-Żytomierskiej Kurii Diecezjalnej), opis 4 (inwentarz), dzieło 5 (sygnatura), s. 105-106.

³⁸ Tamże, s. 106.

³⁹ P. KOEPPEN, *Opyt chronologiczeskago spiska uczebnogo zawedenija*, Petersburg 1827, s. 14.

⁴⁰ APKB, rkps 36, [Jan Marek Giżycki], Berdyczów – Klasztor OO. Karmelitów Bosych, k. 54-55.

⁴¹ Carowa Katarzyna II ukazem z 27 IX 1795 r. samowolnie – bez zgody Stolicy Apostolskiej – zniosła biskupstwa: wileńskie, inflandzkie, kijowskie, kamienieckie i łuckie. Na ich miejsce utworzyła biskupstwa: inflandzkie, pińskie i latyczowskie. Po śmierci Katarzyny II (17 XI 1796) jej syn Paweł I ukazem z dnia 28 IV 1798 r. zniósł wszystkie utworzone przez jego matkę diecezje i przywrócił do istnienia dawne diecezje z czasów niepodległości Polski. Zob. J. WYSOCKI, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1722-1815*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. ks. Bolesława Kumora KUL i ks. Zdzisława Obertyńskiego UW, t. II., cz. 1, Poznań-Warszawa 1979, s. 213; B. KUMOR, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 193; K.R. PROKOP, *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec – Ostrów 2001, s. 171.

zakonnych zatrudniono osoby świeckie. Ten okres około dwóch lat był przygotowaniem do otwarcia szkoły w 1796 roku.

3. Lokalizacja i opis budynku szkoły

Szkoła i konwikt usytuowane były od wschodniej strony klasztoru, przed główną bramą klasztoru i fortecznymi murami. Budynek stał na parceli darowanej klasztorowi dnia 13 lutego 1778 roku przez Albrychta i Stanisława Radziwiłłów. Wyznaczeni przez nich komisarze wydzielili dla klasztoru plac o długości od drogi do stawu i szeroki od murów fortecy do zabudowań „Staszka Cieśli”⁴². Budynek konwiktów miał kształt prostokąta o długości 66 i szerokości 20 łokci. Zbudowany był z muru pruskiego o konstrukcji szkieletowej, dwukondygnacyjny, pokryty dachem dwuspadowym, gontowym. Na parterze była duża sala o wymiarach 28 x 20 łokci nakryta płaskim stropem, podtrzymywana 10. kolumnami w dwóch rzędach. Pomiedzy kolumnami przepierzenia z desek na małe pomieszczenia mieszkalne, otwarte do środka sali, dla najmłodszych konwiktów. Po bokach na osi sali większe pokoje dla prefekta konwiktów i profesorów. Na piętrze znajdowało się osiem pokoi z drzwiami wejściowymi z podłużnego korytarza, mającego 10 okien. Wszystkie pomieszczenia miały podłogi z desek i piece do ogrzewania. Pokoje na piętrze przeznaczone były dla starszych konwiktów oraz dla profesorów⁴³. Przy krótszych bokach budynku zlokalizowano toalety.

Według wizyty klasztoru berdyczowskiego z roku 1798 wszystkich konwiktów było 32, eksternów dochodzących z miasta lub okolicy 123, razem wszystkich uczniów 155⁴⁴. Konwiktory uiszczali umiarkowaną opłatę za mieszkanie i za wyżywienie, nauka zaś dla wszystkich była bezpłatna. Młodzież z konwiktów przechodziła – specjalną bramką zrobioną w murze obronnym w pobliżu południowego bastionu (po rozbrojeniu i upadku twierdzy) – na posiłki do oficyny przy placu kościelnym, która znajdowała w sąsiedztwie drukarni. Rano w dni powszednie, a obowiązkowo w niedziele i święta młodzież uczestniczyła we Mszy św. w górnym kościele. Lekcje i zajęcia szkolne odbywały się w sześciu salach (klasach) na piętrze w budynku przybramnym naprzeciw fasady kościoła i klasztoru⁴⁵.

⁴² Centralny Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw, Sankt-Petersburg (CGIA), fond 822, op. 12, dzieło 3, Wiadomość o kościele i klasztorze Księży Karmelitów Bosych Berdyczowskim [...], przez przełożonego tegoż klasztoru Imci Księdza Klementyna od Najśw. Maryi Szkaplerznej Zaleskiego, dnia 21 Novembra 1802 roku spisana, k. 398.

⁴³ Tamże, s. 399. Do wizytacji załączony został plan konwiktów z opisem, wyrysowany przez rektora szkoły o. Andrzeja Bardeckiego OCD.

⁴⁴ APKB, rkps 36, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 55.

⁴⁵ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze, s. 397.

Poniżej konwiktu, a w pobliżu południowego bastionu zwanego „baterią”, za zgodą kapituły klasztoru z dnia 28 marca 1797 roku, W. Moszyński, generalny instruktor wojskowy, a dawniej koronny, właściciel miejscowości Marmusz, wybudował drewniany dom dla swoich synów, kształcących się w klasztornej szkole⁴⁶. Według zawartej umowy, dom ten po ukończeniu szkoły przez jego synów miał przejść na własność klasztoru. Wizytacja klasztoru z 1802 roku podaje jego opis. Drewniany budynek posiadał 2 izby z alkierzami, 6 drzwi, 10 okien, 2 piece do ogrzewania, 1 piec piekarski, 1 komin murowany, wyprowadzony ponad dach. Dach był gontem pokryty. Ściany zewnętrzne i wewnętrzne pobielone⁴⁷. Dom ten później służył za mieszkanie dla nauczycieli szkoły.

W 1830 roku staraniem klasztoru w obrębie murów obronnych, po stronie południowej placu kościelnego, obok oficyny i drukarni zbudowano nowy, piętrowy budynek o wymiarach 30 x 14 łokci dla Szkoły Powiatowej, z klasycystycznym gankiem kolumnowym, prowadzącym do wnętrza. Obok niego stała stara oficyna szkolna wymagająca kapitalnego remontu. Nakładem klasztoru i staraniem o. Ludwika Badowskiego przeprowadzono już w 1820 roku jej restaurację i modernizację. W wizycie kościoła i klasztoru z 1830 roku zaznaczono, że oddana została do użytku *oficyna murowana na dwa piętra gontem pokryta na nowo wewnątrz i zewnątrz na wygodne umieszczenie w niej szkoły, konwiktu, biblioteki szkolnej i gabinetu fizycznego*⁴⁸. Budynek ten zachował się do obecnych czasów.

4. Program nauczania w szkole za rektorstwa o. Andrzeja Bardeckiego (1796–1806)

Według opracowanego raportu z 20 kwietnia 1800 roku dla inspektorów Hołochwasta i Ilińskiego szkoła posiadała 5 klas i 126 uczniów. Uczono w niej następujących przedmiotów w poszczególnych klasach:

KLASA I:

Nauka chrześcijańska, nauka moralna, początki języka łacińskiego, arytmetyka o czterech działaniach prostych, geografia Europy i historia święta⁴⁹.

KLASA II:

Dalsze wiadomości nauki chrześcijańskiej, moralnej i języka łacińskiego; arytmetyka o czterech działaniach liczb wielorakich, ułamkach pospolitych i dziesiętnych; geografia Azji, Afryki i Ameryki. Ukończenie historii świętej.

⁴⁶ AKB 1, Liber in quo ..., k. 87 v.

⁴⁷ CGIA, fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze..., s. 398.

⁴⁸ CGIA, fon 822, op. 12, d. 1694, Opisanie kościoła i klasztoru berdyczowskiego..., k. 1 v.; APKB sygn. AKB 3, Wizyta kościoła i klasztoru berdyczowskiego... z roku 1841, k.2.

⁴⁹ Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego na Ukrainie (APOŻ), fond 178, op. 4, d.106.

KLASA III:

Z wymowy: ukończenie konstrukcji języka łacińskiego, początek retoryki, pisanie listów, różne imitacje, tłumaczenie autorów łacińskich klasycznych, poezja zewnętrzna.

Z matematyki: arytmetyka o liczbach kwadratowych i sześciennych oraz o wyciąganiu ich pierwiastków. O stosunkach i proporcjach arytmetycznych i geometrycznych z przystosowaniem tych do reguł arytmetycznych znanych pod nazwą: reguły trzech prostej i złożonej, reguły spółki, wiązania, mieszania i fałszywego założenia.

Geometria: o wyobrażeniach powszechnych tej nauki (czyli wiadomości ogólne), o własnościach linii prostych do siebie nawzajem odniesionych i od kątów od nich zamkniętych, o właściwościach linii prostych do koła odniesionych i o właściwościach linii prostych zamykających miejsce.

Z fizyki: wiadomości ogólne o ziemi, o odmianach pór roku, dni i nocy; bieg słońca dwoisty. Traktat o wiatrach i obłokach. Historia naturalna w języku łacińskim.

KLASA IV:

Z wymowy: dalsze wiadomości retoryki. Tłumaczenie mówców i poetów łacińskich; poezja wewnętrzna o wszystkich gatunkach poezji w szczególności, historia grecka i rzymska.

Z matematyki: geometria – teoria o podobieństwie figur, wyliczenie ich powierzchni i zamienianie jednych na drugie, zachowując równość powierzchni.

Trygonometria w całej obszerności teoretyczna i praktyczna. Algebra: o równaniach pierwszego stopnia, własności progresów arytmetycznej i geometrycznej i logarytmów za pomocą algebry tłumaczone. Geometria praktyczna w całej obszerności pokazuje się uczniom w polu.

Z fizyki: o własnościach powszechnych ciał i o każdym w szczególności gatunku. Traktat o biegu do mechaniki.

KLASA V:

Z wymowy: ukończenie retoryki. Tłumaczenie mówców i poetów łacińskich; nauka pisania własnych przemów i wierszy, które dla satysfakcji publicznej będą drukowane; historia państwa rosyjskiego.

Z matematyki: algebra, o potęgach ilości algebraicznych, sposób ich robienia; wzór Newtona służący na wynoszenie funkcji dwurazowej do jakiegokolwiek potęgi n ; prawidła – wzory do rozwiązywania równań stopnia 2-go; własności powszechne równań; stereometria w całej obszerności z przystosowaniem praw jej zdarzeń ekonomicznych i architektury cywilnej.

Z fizyki: statyka z przystosowaniem do różnych maszyn złożonych; traktat o elektryczności, o piorunach i meteorach.

Nauka języków obcych

1. JĘZYK ROSYJSKI:

W klasie I: Nauka czytania i pisania; początki języka i tłumaczenie listów.

W klasie II: Uczą się ortografii i dalszych nauk języka; tłumaczą uwagi polityczne.

2. JĘZYK NIEMIECKI:

W klasie I: Nauka czytania i pisania; nauka tłumaczenia i rozmowy.

W klasie II: Konstrukcja początkowa języka; tłumaczenie stylów łatwiejszych.

W klasie III: Ukończenie konstrukcji; młodzież uczy się w tym języku historii naturalnej i tłumaczy poetów.

3. JĘZYK FRANCUSKI:

W klasie I: Reguły początkowe języka; rozmowy i tłumaczenie maksym moralnych.

W klasie II: Reguły dalsze, tłumaczenie listów i anegdot oraz konwersacje.

W klasie III: Ukończenie konstrukcji. Uczniowie uczą się w tym języku historii Millota, satyry „du Sr. Boileau-Despréaux i poema l'art poetique”.

Ponadto w wyższych klasach jest nauka architektury cywilnej i militarnej oraz rysunku. Dla edukacji zaś fizycznej i uformowania ciała trzy razy w tygodniu jest nauka tańca⁵⁰.

Powyższy program wskazuje na wysoki poziom szkoły, inspirowanej szkołami pijarów, zgodnie z wymogami byłej Komisji Edukacji Narodowej.

5. Nauczyciele szkoły według raportu z 1800 roku

1. O. Andrzej Corsini Bardecki, prowincjał i rektor szkoły

Dionizy Bardecki urodził się w 1743 roku na Wołyniu. Pochodził z rodziny szlacheckiej. Do życia zakonnego został przyjęty w Berdyczowie 7 X 1761 roku⁵¹. Nowicjat odbył w Przemyślu i tam profesję złożył 15 X 1762 roku. Filozofię i teologię studiował w Warszawie. Tam też został dopuszczony przez kapitułę klasztoru w dniu 31 maja 1767 roku do święceń kapłańskich⁵². Święcenia przyjął z rąk ks. bpa Józefa Andrzeja Załuskiego, ordynariusza kijowskiego, w 1767 r. Po

⁵⁰ Tamże, s. 106.

⁵¹ APKB, sygn. AKB 1, Liber in quo..., k. 39.

⁵² Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), rkps 40, Acta capituli conventus varsaviensis inchoata a positione communitatis in Anno Domini 1641, k. 189.

święceniach był w 1770 roku wykładowcą filozofii we Lwowie⁵³, a w latach 1772-1778 lektorem filozofii i teologii oraz egzaminatorem studentów w Warszawie⁵⁴. Na kapitule prowincjalnej w 1778 roku w Berdyczowie wybrany został czwartym definitorem (radnym) prowincjalnym⁵⁵. W latach 1778-1781 przebywał we Lwowie i był wykładowcą teologii⁵⁶. Na kapitule prowincjalnej w Wiśniowcu w 1781 roku został wybrany przeorem klasztoru w Berdyczowie⁵⁷ oraz pełnił tam urząd egzaminatora diecezji kijowskiej. W roku 1785 brał udział w kapitule generalnej w Rzymie jako socjusz prowincjała. W latach 1790-1793 był przeorem klasztoru w Kamieńcu Podolskim⁵⁸. Po ukończeniu urzędu przeora na kapitule prowincjalnej w Wiśniowcu 1793 roku został obrany prowincjałem ogólnopolskiej prowincji Ducha Świętego⁵⁹. Pełniąc ten urząd założył ogólnokształcącą średnią szkołę, zwaną podwydziałową a później powiatową. Tej idei oddał wszystkie swoje siły i zdolności. Był utalentowanym organizatorem i dobrym pedagogiem. Na urzędzie prowincjała prowincji ruskiej i rektora szkoły pozostał aż do śmierci, która wszystkich zaskoczyła. Zmarł 14 VI 1806 roku w Zaslawiu⁶⁰.

2. *Antoni Rożdżałowski* – geometra Jego Królewskiej Mości, prefekt szkół, profesor matematyki i języka francuskiego klasy III. Ma lat 30. Zatrudniony jest jako nauczyciel i prefekt rok czwarty, czyli od początku istnienia szkoły. Dawniej przez cztery lata pracował w szkołach w Kamieńcu Podolskim jako profesor również matematyki i języka francuskiego⁶¹.

3. *Andrzej Justyn Lewicki* – prefekt konwiktu, profesor fizyki i języka francuskiego klasy II. Ma lat 26 i zatrudniony został w 1799 roku. Dawniej uczył tegoż przedmiotu w Szkołach Niemirowskich przez 4 lata⁶². W roku 1802 uczył także wymowy i historii w klasach wyższych w Berdyczowie, ale już w 1804 roku znajdował się na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie w 1805 r. uzyskał tytuł dra

⁵³ *Catalogus religiosorum carmelitarum discalceatorum Provinciae Poloniae S. Spiritus*, [Berdiczoviae] MDCCLXX (1770), k. 8.

⁵⁴ BUW, rkps 40, Acta capituli conventus varsaviensis inchoata a positione communitatis in Anno Domini 1641, k. 194.

⁵⁵ APKB, sygn. AP 10, Acta Provinciae Sancti Spiritus ab anno 1760-1793, s. 85.

⁵⁶ *Catalogus religiosorum et monialium Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Poloniae S. Spiritus in Annum Domini MDCCLXXXI (1781)*, [Berdiczoviae], k. 28.

⁵⁷ AP 10, Acta Provinciae..., s. 93.

⁵⁸ Tamże, s. 123.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ APKB, sygn. AKWC 1, Liber actuum capituli conventus visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum... anno 1726 die 23 maii inchoatus, k. 77 v. (dalej ograniczam się do podania sygnatury i skróconego tytułu rękopisu); AKB 1, Liber in quo..., k. 110.

⁶¹ Raport od szkół berdyczowskich, k. 106.

⁶² Tamże.

filozofii. Potem pracował w gimnazjum wileńskim, prowadził zajęcia z łaciny na uniwersytecie, a następnie był dyrektorem szkoły w Białymstoku i w Krzemieńcu. Zmarł ok. 1830 roku⁶³.

4. *Remi Faily* – profesor architektury militarnej i cywilnej, rysunków i języka francuskiego klasy II i III, lat 29. W Berdyczowie uczy drugi rok.

5. *Michał Żerliński* – profesor historii naturalnej, języka niemieckiego klasy trzeciej i francuskiego klasy pierwszej, ma lat 38. Pracuje rok drugi przy tych szkołach. Dawniej uczył tych języków w szkołach żytomierskich.

6. *Jakub Błonieski* – profesor języka łacińskiego i wymowy ma lat 50. Pracuje w tej szkole rok trzeci. W 1805 roku wykladał historię, geografę i uczył języka łacińskiego. Dawniej uczył w szkołach publicznych w Żytomierzu, Winnicy i Łucku. Kształcił się w Kamieńcu Podolskim i Jarosławiu.

7. *Grzegorz Sulkowski* – profesor języka łacińskiego i obowiązujących przedmiotów w klasie drugiej oraz języka rosyjskiego w klasie pierwszej. Ma lat 25 i uczy w tej szkole rok drugi.

8. *Antoni Kuczewski* – profesor języka łacińskiego, języka niemieckiego oraz obowiązujących przedmiotów w klasie pierwszej. Uczy też języka rosyjskiego w klasie drugiej. Ma lat 29 i uczy w tej szkole rok drugi.

9. *Mikołaj Żukowski* – nauczyciel języka niemieckiego klasy drugiej. Daje przy tym początki języka łacińskiego przygotowującym się konwiktorom do klasy pierwszej. Ma lat 24 i uczy w tej szkole rok pierwszy.

Powyższy raport z 1800 roku uzupełniają popisy uczniów berdyczowskich z 1802 i 1804 roku⁶⁴, wizytacje biskupie klasztoru i sprawozdania dyrektora szkoły do władz oświatowych⁶⁵.

W 1802 roku nauczycielami i opiekunami niższych klas byli:

Kl. I – Dominik Rudnicki

Kl. II – Mikołaj Żukowski

Kl. III – Godfryd Korsak

Kl. IV – Jakub Błonieski

⁶³ J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 58.

⁶⁴ B.J. WANAT OCD, *Drukarnia Karmelu...*, s. 113, 115.

⁶⁵ Zob. *Sbornik materialow dla istorii proswieszczenia w Rossii*, t. I, Petersburg 1893, s. 871.

Prefektem szkół był Andrzej Justyn Lewicki, nauczyciel wymowy i historii klas wyższych, prefektem zaś konwiktów był Michał Żarliński, nauczyciel języka niemieckiego. Fizyki w klasach wyższych uczył o. Jan Myślewski, dominikanin i Chaussier – emigrant z Francji. Nowożytnych języków uczyli: francuskiego – Dominik Rudnicki i Remi de Faily⁶⁶; języka niemieckiego – Mikołaj Żukowski i Michał Żarliński; języka włoskiego – Godfryd Korsak⁶⁷; języka rosyjskiego – Jan Lubiczonowski⁶⁸ i Godfryd Korsak. Rysunków uczył Remi de Faily. W języku francuskim wykładano starożytną historię i logikę.

W roku 1802 ukończył szkołę berdyczowską słynny Benedykt Rakowiecki, syn Teodora Rakowieckiego, zasłużonego artysty i sztycharza drukarni berdyczowskiej. Cennym jego dziełem jest wydawana w Warszawie w 1820-1828 „Ruska Prawda”⁶⁹.

W roku 1803 uczyło siedmiu profesorów, a ponadto nauczyciele do muzyki i tańców. Pensje ich były stosowne do zawartej umowy. Najwyższa sięgała 450 a najniższa 25 rubli. Ponadto zapewnione mieli mieszkanie, wikt, opał i światło⁷⁰. Szkoły utrzymywał klasztor, przeznaczając na to dochód ze sprzedaży kalendarzy gospodarskich oraz opłaty od konwiktów, których nie było nigdy za dużo. Płacili oni za stancje i utrzymanie rocznie od 75 do 120 rubli srebrnych. Wszystkich uczniów było 156; w klasie I – 65, II – 16, III – 32, IV – 16, V – 21, VI – 6. Klasa VI była dwuletnia. Program nauczania obejmował przedmioty: nauka moralna (religia), język polski i łaciński, geografia, historia powszechna, historia Rosji (historia Polski była zabroniona), arytmetyka, historia przyrodnicza, geometria, algebra, fizyka, wymowa, logika, prawo i ekonomia polityczna. Nauczano czterech języków nowożytnych: francuskiego, niemieckiego, rosyjskiego i włoskiego. Nauka była bezpłatna. Egzaminów prywatnych u profesora obowiązywały co trzy miesiące, a na końcu roku publiczne w obecności rodziców, przedstawicieli władz miejskich i obywateli.

W roku 1804 do grona personelu nauczycielskiego dołączony został Gabriel Wietkowski, nauczyciel fizyki i logiki oraz Faustyn Bukowski, nauczyciel języków nowożytnych. Wietkowski w tym roku pełnił funkcję prefekta szkoły. Uczniów w tymże roku było 177 w sześciu klasach⁷¹.

⁶⁶ Jego gramatykę francuską przełożył na język polski ks. Kajetan Kamiński, Berdyczów 1796. (Estr)

⁶⁷ Profesor wymowy i języków nowożytnych, lat 30. Kształcił się w Połocku i w Moskwie.

⁶⁸ Uczył najpierw matematyki a potem fizyki. Kształcił się w Szarogrodzie u XX. Bazylianów a następnie w Winnicy. Przed zatrudnieniem w Berdyczowie uczył pierwsze klasy w Niemirowie. W roku 1805 liczył 30 lat życia. Por. J.M. GIŻYCKI, op. cit., s. 68.

⁶⁹ APKB, rkps 36, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 61.

⁷⁰ J.M. GIŻYCKI, op. cit., s. 63.

⁷¹ Popis uczniów Szkół Berdyczowskich w końcu czerwca, Berdyczów 1804.

6. Biblioteka, podręczniki szkolne i pomoce naukowe

a) biblioteka

Nauczyciele i uczniowie szkół korzystali ze zbiorów biblioteki klasztornej. Była ona zlokalizowana na parterze klasztoru w narożnej sali północno-zachodniego skrzydła, za skarbcem zakrystyjnym. Sala o wymiarach 16 x 16 łokci miała dwa okna wychodzące na północny dziedziniec. Przy ścianach były ustawione szafy – regały na książki, zamykane żelaznymi kratami. Według wizytacji generalnej klasztoru z 1802 roku cały zasób biblioteki wynosił 3133 egzemplarzy⁷². Podzielony był na 21 działów tematycznych:

1.	Pismo Święte, Ojcowie Kościoła i komentarze do Biblii	157 egz.
2.	Teologów moralnych i scholastycznych	175
3.	Teologów apologetycznych	118
4.	Teologów kanonistów	118
5.	Kaznodziejów łacińskich i polskich.....	212
6.	Ascetów łacińskich i polskich.....	377
7.	Historyków duchownych i świeckich	356
8.	Ksiąg politycznych łacińskich i polskich.....	344
9.	Ksiąg prawnych łacińskich i polskich	122
10.	Filozoficznych.....	179
11.	Geograficznych	15
12.	Polemicznych.....	94
13.	Szkolnych.....	328
14.	Francuskich różnych	263
15.	Niemieckich	49
16.	Włoskich	68
17.	Greckich	3
18.	Węgierskich	1
19.	Czeskich	2
20.	Ksiąg na indeksie kościelnym i naturalnym (w szafie oddzielnej zamkniętej).....	120
21.	Ksiąg zakupionych po ostatniej wizytacji klasztoru	30
	Razem tytułów książek.....	3131

W zbiorach biblioteki znajdował się księgozbiór Stanisława Baczyńskiego, miecznika owruckiego, który wspinałomyślnie ofiarował klasztorowi swoją bibliotekę 14 kwietnia 1772 r. Karmelici w dowód wdzięczności zobowiązali się

⁷² CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze..., k. 397.

corocznie w maju odprawiać „anniwersarz” – czyli nabożeństwo żałobne za zmarłych rodziców i rodzeństwo ofiarodawcy, a po jego śmierci również za jego duszę⁷³. Zbiory książek biblioteki powiększały się z roku na rok, o czym świadczą relacje wizytatorów biskupich klasztoru. Edward Chwalewik stwierdził, że po kasacie klasztoru w roku 1878 władze carskie zabrały część biblioteki OO. Karmelitów Bosych z Berdyczowa, w liczbie 6508 tomów, do Biblioteki Instytutu Oświaty Narodowej im. Dragomenowa w Kijowie⁷⁴. Liczba ta nie budzi zdziwienia. Karmelici boski w 1832 roku po kasacie klasztoru w Wiśniowcu i Kupinie przewieźli najprawdopodobniej swoje księgozbiory do Berdyczowa. Biblioteka wiśniowiecka w 1818 roku posiadała 1327 tomów⁷⁵.

b) Podręczniki szkolne

Nauczyciele i uczniowie zazwyczaj posługiwali się podręcznikami polecanymi przez Komisję Edukacji Narodowej. Przygotowaniem podręczników szkolnych z mandatu KEN zajmowało się Towarzystwo Książ Elementarnych. Ponieważ do końca istnienia KEN nie zdążono przygotować kompletu podręczników, dlatego wykorzystywano podręczniki używane w zreformowanym wcześniej szkolnictwie kościelnym⁷⁶, a szczególnie będące w użyciu szkół pijarskich. W późniejszym okresie więcej zliberalizowano dobór podręczników na terenie zaboru rosyjskiego. Karmelici w Berdyczowie do nauki religii posługiwali się podręcznikiem Claude Fleury (1640-1723): *Katechizm historyczny większy, zawierający historię świętą i naukę chrześcijańską*, Warszawa 1812, 1789 (Estr XVI, 237). Używano też podręcznika A. Popławskiego: *Moralna nauka dla szkół narodowych na klasę I i II*, Warszawa 1778 oraz dla klasy III, Kraków 1787. Do matematyki używano podręczników Szwajcara Simona L’Huillera: *Arithmétique pour les écoles palatinales*, Warszawa 1778 (przełożył na j. polski ks. Andrzej Gawroński); Bossut’a (1780-1814): *Cours complet de mathématique*, t. I–VII, wyd. 1795, 1801 oraz *Cours de mathématique a l’usage des écoles militaires*, t. I–V; L’Huillier Szymon: *Algebra*, Wilno 1801. Geometrię wykładano według słynnego matematyka francuskiego Sylwestra de Lacroix (1755-1844): *Cours de mathématique élémentaires*. Do fizyki używano podręcznika dla szkół narodo-

⁷³ APKB, sygn. AKB 1, Liber in quo..., k. 64; tamże, AKB 3, Wizyta kościoła i klasztoru Berdyczowskiego..., k. 14 v.

⁷⁴ E. CHWALEWIK, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na obczyźnie*, t. I, Warszawa-Kraków 1926, s. 157.

⁷⁵ J.M. GIŻYCKI, *Klasztor OO. Karmelitów bosych w Wiśniowcu*, [w:] „Rocznik Wołyński”, t. VIII, pod red. Jakuba Hoffmana, Równe 1939, s. 193. W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu, pod sygn. fond 822 op.12, d. 976, znajduje się opis kościoła Karmelitów Bosych w Wiśniowcu z 1815 roku wraz ze szczegółowymi inwentarzami zakrystii i biblioteki klasztornej.

⁷⁶ S. JANECZEK, *Komisja Edukacji Narodowej*, op. cit., kol. 454.

wych Michała Jana Hubego (1737-1807), wyd. Kraków 1782, 1792, *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*, Kraków 1783 (Estr XVIII, 305), ks. J. H. Osińskiego SchP (1738-1802), wyd. w Warszawie... i ks. Józefa Lisikiewicza *Fizyka, czyli wiadomości natury y skutki rzeczy...*, wyd. w Sandomierzu 1779, 1781 (Estr XXI, 333). Do historii powszechnej używano podręcznika Klaudiusza Franciszka Millot'a (1725-1785) *Éléments de l'histoire de France* oraz K. J. Skrzetuskiego *Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę III*, Kraków 1781, 1792, IV, 1786; do historii Rosji używano podręcznika obowiązującego dla ludowych szkół rosyjskich. Prawa i ekonomii politycznej uczono według podręcznika ks. Hieronima Strojnowskiego SchP: *Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*, wydane w Wilnie 1785 roku, Wilno (Estr XXIX, 336). Na zamówienie Ignacego Potockiego E. Condillac opracował w 1781 roku podręcznik logiki w języku francuskim (*La logique ou les premiers développements de l'art de penser*, 1780), przełożony z początku XIX wieku na język polski przez prof. Znocka z uniwersytetu wileńskiego⁷⁷. Ks. Krzysztof Kluk przygotował podręczniki: *Botanika dla szkół narodowych*, Warszawa 1785 i *Zoologia*, Warszawa 1789 (Estr XIX, 318-322). Do wymowy używano podręczników Filipa Golańskiego SchP (1753-1824): *O wymowie i poezji* (Warszawa 1786), Grzegorza Piramowicza (1735-1801): *Wymowa i poezja dla szkół narodowych* (Warszawa 1792, 1802) oraz Karola Rollin'a (1661-1741): *De la manière d'enseigner et étudier les belles – lettres* (1740) a także E. Condillac'a (1715-1780): *Essai sur l'origine de connaissances humaines* (1746).

Karmelici w swojej drukarni w Berdyczowie wydawali liczne podręczniki szkolne dla młodzieży oraz dla zainteresowanych sprawami gospodarczymi i zdrowotnymi. Spośród 64 podręczników do ważniejszych należą⁷⁸:

Torzewski Józef, *Rachmistrz Polski To iest Zebranie Wszystkich Reguł Arytmetycznych y Algebrycznych...* (1760), wyd. II (1766); tegoż: *Rozmowa o sztukach robienia Szkła, Palenia Potaszow i Topienia Zelaza...* (1785); *Zbiór rzeczy użytecznych, zawierających informacye o leczeniu defektów końskich* (1782), wyd. II (1794), wyd. III (1818); Haur Jakub Kazimierz, *Oekonomika gospodarska generalna...* (1788); tegoż, *Ekonomika lekarska albo domowe lekarstwo...* (1790), wyd. II (1793); *Bukwar dla obuczenia junoszewstwa czteniju po wysoczajszemu poweleniju* (1793); toż: *Elementarz dla uczenia młodzieży czytać po rosyjsku i po polsku. Bukwar dla obuczenia junoszewstwa czteniju po rosyjski i po polski* (1797); *Gramatyka francuska krótko zebrana z Wileńskiej* (1796); *Wypisy z autorów klasycznych na klasę III* (1797); X. Kamiński Kajetan, *Gramatyka niemiecka* (1801), wyd. II (1808); *Eléments de la géographie*

⁷⁷ J.M. GIŻYCKI, op. cit. (rkps 36), k. 64; J. CZERKAWSKI, *Condillac Etienne Bennot*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 570.

⁷⁸ Por. B.J. WANAT OCD, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002, s. 53-56. Zob. też tamże katalog druków w układzie chronologicznym, s. 65-149.

moderne d'après les derniers traités de paix; publiés en français et en polonais avec des cartes géographiques, Dubno, Berdyczów-Kijów 1804, [Początki geografii teraźniejszej podług ostatnich traktatów wydane po francusku i po polsku z mapami geograficznemi] (1804); X. Konarski S., pijar, *Gramatyka łacińska* (z 1808), wyd. II (1818), wyd. III poprawione (1822); *Obserwacje ekonomiczne poważnych autorów zebrane* (1809); Abicht J.H., *Initia philosophiae liber I. Psychologia* (1814); *Arytmetyka dla szkół narodowych* (1816), wyd. II (1817); X. Marczyński Wawrzyniec, *Podróże w części Rosji do Niemiec, Francji i Hiszpanii w latach 1810–1814 odbyte aż do teraźniejszych odmian zastosowane* (1816); tenże, *Manualik historyczny od roku 1614 do dnia 20 listopada 1815 roku...* (1816); *Alfabet i abecadło małego naturalisty ozdobione rycinami tablic XII, po polsku i po francusku* (1824); *Dokładne wyrachowanie procentów od zł 100 do 2 milionów z tabelą zamiany rubli srebrnych na asygnacje* (1824); *Wykład nauk dawnych w szkole powiatowej Berdyczowa* (1825); Grabowski Ambroży, *Cuda i osobliwości natury i sztuki (...) z kopersztychami illuminowanemi, kosztem Czerwińskiego w 2 tomach, wydanie wznowione...* (1825); *Krótki wykład naukowych przedmiotów szkoły powiatowej Machnowieckiej* (1826); *Katalog książek polskich znajdujących się u Szafnagla w Berdyczowie* (1829); Nepos Cornelius, *De Excellentibus Viris studio litterarum reimpressus*, Berdiczoviae. Typis in Conv. PP. Carm. Discalc. Cum privi. S.R.M., 8°, s. 152; *Vitae excellentium Imperatorum* (1808, 1829); *Nowy pasiecznik przez Tadeusza Salzyńskiego, czyli nauka pszczelnictwa* (1842); *Elementarz do nauczania czytania dzieci* (1843).

c) *Utwory poetyckie – elegie – wiersze*

Z dziedziny literatury pięknej drukarnia berdyczowska wydała 55 jednostek utworów poetyckich. Przeważa poezja okolicznościowa typu panegirycznego z okazji różnych uroczystości kościelnych i państwowych, np. na powitanie dostojników państwowych i kościelnych, z okazji zakończenia roku szkolnego w szkołach berdyczowskich, tzw. popisy młodzieży, z okazji jubileuszy, imienin, ślubów kościelnych itd. Wydane zostały też większe zbiory poważnej poezji do użytku młodzieży szkolnej. Oto tytuły wybranych utworów: Bukojemski M., *Saba z Salomonem rozmawiająca, albo raczej enigmata chrześcijańskie, tak Starego iako y Nowego Testamentu, teraznieyszemu światu poetycznym wierszem, oyczystym ięzykiem zadane...* (1766) ded. Janowi i Marii Józefie z Małachowskich Steckim; Skaradkiewicz Patrycy, *Wiersz J. O. Księżnie Lubomirskiej wojewodzicowej Krak. w dzień uroczysty Jey imienin od Kollegium Międzyrzeckiego Sch. Piarum ofiarowany* (1776); Lubomirski Marcin Jerzy, *Mysł w upokorzeniu się przed Bogiem, w awanturach życia Jerzego Marcina Lubomirskiego, przez tegoż wyrażona wierszami...* (1779); *Potomności y na pamiątkę bytności w Berdyczowie trzech Monarchów* (1781); *Wiersz WW. Cyrynianek z okazji przybycia Nayiaśniejszego*

Pana (1781); *Akrostych z imienia Stanisława wyrażony na metalu y ofiarowany Królowi [Stanisławowi Poniatowskiemu] od Żydów berdyczowskich 19 XI 1781* (1781); *Powitanie w czasie wjazdu na woyewództwo kijowskie Stępkowskiego przez Hilarego Chojeckiego, sędziego ziem. kijows. w Żytomierzu 7 XI 1783 r.* (1783); *Wiersz Ignacemu Karniewskiemu, stolnikowi różańskiemu w dniu Imienin* (1788); *Marewicz Wincenty, Polusia córka Kołodzieia, czyli wolność oswobodzona, Opera tragiczna w dwóch Aktach, z Rossyjskiego na Polski język przetłumaczona* (1789); *Wiersz przy rocznicy 3-go Maja przez A. L.* (1792); *Wiersz na wiązanie Janowi Nepom. Ilińskiemu, staroście cudnowskiemu ofiarowany dnia 16 maia* (1797); *Wiersz z okazji przybycia Senatora Ilińskiego i Hałochwastowa w czasie odwiedzenia szkół Berdyczowskich* (1800); *Popis uczniów Berdyczowskich* (1800); *Popis uczniów Berdyczowskich podczas bytności Abpa Bohusza Stanisława Sistrzeńcewicza* (1800); *Słowacki Erazm, Wiersz do Aleksandra I Cesarza Rosji* (1816); *Tomaszewski Dyzma Bończa, Jagiellonida, czyli zjednoczenie Litwy z Polską, poema oryginalna w XII pieśniach* (1817, k. IX, s. 280); *Rozmowa Kutuzowa z Suworowem, z rosyjskiego, wiersze* (1823); *Konstanty Piotr, Poezje oryginalne i przekład niektórych utworów Szekspira i Popego*, 12°, s. 8 nlb, 232, 4 nlb (1836); *Grontkowski Józef, Wieniec literacki, albo zbiór myśli filozoficznych i moralnych w różnych materiach tomów 6* [myśli, powieści, sonety, różne poezje] (1836).

d) *Inne pomoce*

Młodzież szkół berdyczowskich mogła korzystać z opieki lekarza klasztornego i wystarczająco zaopatrzonej apteki, znajdującej się przy wejściu do klasztoru⁷⁹. Ponadto pod kierunkiem nauczycieli korzystała z dobrze wyposażonego gabinetu fizycznego, matematycznego i botanicznego⁸⁰ oraz obserwatorium astronomicznego⁸¹.

7. Upadek szkoły podwydziałowej w 1806 roku i wznowienie jej jako Powiatowej

Trudno jest nam dziś zrozumieć przyczyny upadku i zamknięcia szkoły berdyczowskiej w 1806 r. Cieszyła się ona wielkim uznaniem w całym powiecie żytomierskim. Spełniała wszystkie wymogi władz oświatowych Uniwersytetu Wileńskiego i prezentowała wysoki poziom nauczania. Zaświadczył o tym w swoim sprawozdaniu „*O stanie jeneralnym oświecenia gubernii wołyńskiej*” sam Tade-

⁷⁹ AKB I, Liber in quo..., k. 44, 68.

⁸⁰ X. Hugona Kollątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim, t. II, Kraków 1844, s. 314.

⁸¹ E. HELENIUSZ [EUSTACHY IWANOWSKI], *Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych*, t. II, Lwów 1894, s. 306.

usz Czacki⁸², tajny konsyliarz i wizytator szkół⁸³. Dnia 10 stycznia 1804 roku napisał: *Berdyczów jest blisko Żytomierza, bo o 4 mile. Gorliwość teraźniejszego exprowincjała Bardeckiego utrzymuje tu porządkny konwikt i szkoły, utrzymuje nauczycieli świeckich. Fundusz jest dostateczny na ogród, bibliotekę i instrumenta; lecz, że płaca profesorów jest z funduszu konwiktu, który upaść może, należy tę szkołę bardziej cierpieć niż utrzymywać. Za cierpieniem tej szkoły mówi ogromna liczba szlachty w powiecie żytomierskim, bo tej 7248 znajduje się⁸⁴. Jedyny i nieprawdziwy zarzut wysuwa Czacki, że karmelici płacili pensje profesorom z funduszków konwiktu. Konwikt zaś nie miał własnych funduszków, o czym już w 1800 roku donosił raport Szkół Berdyczowskich, przedłożony senatorom i inspektorom szkół Hołochwastowi i Ilińskiemu. Wyraźnie w nim zaznaczono, że szkoły utrzymują się staraniem zakonu z funduszków klasztoru⁸⁵. Ograniczona liczba konwiktów z zamożnych rodzin płaciła umowną sumę pieniędzy za stancję i utrzymanie. Na mocy wewnętrznego porozumienia pomiędzy klasztorem reprezentowanym przez przeora konwentu a prowincjałem i równocześnie rektorem szkoły o. Andrzejem Bardeckim, dla ułatwienia administracji pieniądze od konwiktów przyjmował rektor szkoły, który z tej puli wypłacał pensje nauczycielom, klasztor zaś ze swojej kasy pokrywał koszty utrzymania konwiktów i profesorów. Należy również zaznaczyć to, o czym nie chciał pamiętać wizytator Tadeusz Czacki, że klasztor utrzymywał corocznie gratisowo 14 ubogich chłopców, kształcących się w szkole⁸⁶.*

Tadeusz Czacki pomimo wielkich zasług dla szkolnictwa wykazał się nie tylko brakiem tolerancji, ale wprost wrogim nastawieniem do szkół klasztornych i kościelnych a szczególnie nie lubił karmelitów. Świadczą o tym słowa jego listu do ks. H. Kołłątaja: „*Berdyczów drwi sobie z rządu i obywateli. Co za łaska*

⁸² T. Czacki ur. 28 VIII 1765 r. w Porycku, zmarł 8 II 1813 w Dubnie. Znany był jako wybitny organizator szkolnictwa i bibliofil. Po usamodzielnieniu się szkolnictwa na Litwie i Rusi został w 1803 r. wizytatorem szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej. Współpracował z I. Potockim, S. Staszicem, J. Śniadeckim i z H. Kołłątajem w duchu tradycji Komisji Edukacji Narodowej. Zwiększył liczbę szkół średnich, opracował dla nich nowy program oraz uporządkował i zwiększył ich fundusze. Zadbął też o rozwój szkół parafialnych, dzięki niemu ich liczba z 43 (1803) wzrosła do 179 (1812) i nadał im charakter szkół zawodowych. W r. 1805 razem z ks. H. Kołłątajem założył sławne i dostępne dla wszystkich Gimnazjum a potem Liceum Krzemienieckie, które stało się ważnym ośrodkiem polskośći na ziemiach wschodnich. Por. S. LITAK, *Czacki Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 746; A. KNOT, *Czacki Tadeusz (1765-1813)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 144-146.

⁸³ X. H. Kołłątaja *korespondencja...*, s. 314.

⁸⁴ Tamże; Biblioteka Uniwersytetu w Wilnie, rkps sygn. F2-KC 49, Wyciąg z ksiąg wizytatorów szkolnych w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej..., s. 91-101; tamże, rkps F2-KC 526, Czacki Tadeusz: Wizyta szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej roku 1804..., k. 111-113.

⁸⁵ APOŻ, fond 178, op. 4, d. 5, k. 106.

⁸⁶ Wizyta klasztoru berdyczowskiego z 1798 roku. Zob. J.M. GIZYCKI, op. cit., k. 55.

utrzymywać szkołę publiczną kosztem konwiktów. Pierwszy szarlatan francuski dokonałby tej sztuki. Można teraz dozwalać tego handlu karmelitom, kiedy edukacja publiczna zaprowadza się o koszcie rządu i z ofiar obywateli? Należy więc konwikty w Lubarze, w Berdyczowie, w Dąbrowicy i Międzyrzeczu znieść a wszędzie ich zakazać. Należy obostrzyć, żeby dzieci po klasztorach nie mieszkaly, chyba tam dla nich mogła być najęta stancja osobna bez klauzury, gdzie by z swym dyrektorem wygodnie mieszkać mogły. (...) Dodam tu jeszcze słów kilka względem powiatu owruckiego. Nie najlepszy się robi zakrój na oświecenie obywateli tego powiatu, kiedy tam mogą być obydwie zakonne szkoły, a jak postrzegam, nową kowelską szkołę zapewne bazylianie posiadają. Nie przybędzie więc nigdzie szkół akademickich, a zakonne szkoły nie tylko zagłuszą dwie szkoły powiatowe, ale nawet odciągną zupełnie ludność i uczniów od gimnazjum [krzemienieckiego]⁸⁷. Przytoczone zdania jasno ukazują założenia programowe Czackiego jako przedstawiciela laickiego wychowania w duchu oświecenia oraz jego wrogość do zakonów. Zapomniał bowiem, że formacja moralna, duchowa i intelektualna należą do podstawowego posłannictwa Kościoła i stanowiły jego prawie wyłączną domenę od jego początku aż do XVIII wieku.

Pomimo pozytywnej oceny szkół berdyczowskich za dyrektorstwa o. Andrzeja Bardeckiego oraz dobrze funkcjonującego konwiktu poza murami klasztoru pod nadzorem świeckiego prefekta, wizytator Czacki w 1806 roku zniósł szkoły Karmelitów w Berdyczowie. Bezpośrednią przyczyną była prawdopodobnie ich wielka popularność i wysoki poziom nauczania z prawem dostępu do uniwersytetu wileńskiego po uzyskaniu dyplomu ukończenia tej szkoły. Konkurowała ona z świeżo założonym w 1805 roku przez T. Czackiego Gimnazjum a potem sławnym Liceum Krzemienieckim. Okazją zaś do zniesienia szkoły była nagła śmierć o. Andrzeja Bardeckiego, dyrektora szkoły, w Zaslawiu 14 VI 1806 roku. Potwierdził to sam prowincjał karmelitów bosych prowincji ruskiej o. Walerian Kobyłecki w piśmie z dnia 6 września 1827 roku, skierowanym do biskupa łucko-żytomierskiego Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, prosząc go o zwolnienie klasztoru w Berdyczowie z płacenia 200 rubli srebrnych na Seminarium Główne przy Uniwersytecie Wileńskim⁸⁸. Napisał on między innymi: *Trzymając się więc ściśle brzmienia ukazu Szkoła Berdyczowska, przed ukazem nie była powiatową [ale podwydziałową], i dlatego skasowaną została w roku 1806 przez J[aśnie] W[ielmożnego] Czackiego, a później w roku 1811 z tytułem Szkoły Powiatowej wskrzeszoną została*⁸⁹.

⁸⁷ X. Hugona Kollątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim, t. II, s. 329-330.

⁸⁸ Nakaz płatniczy dla klasztoru był niezgodny z ukazem cara Aleksandra I z dnia 18 sierpnia 1803 roku. Zwalniał on klasztory prowadzące gimnazjum lub szkołę powiatową od obowiązku płacenia 200 rubli srebrnych na Seminarium Główne przy Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim. Zob. APOŻ, fond 178, op. 4, d. 102, s. 15.

⁸⁹ APOŻ, fond 178, op. 4, d. 102, s. 18.

Wznowieniem i organizacją szkoły powiatowej w imieniu klasztoru berdyczowskiego zajmował się o. Jan Nepomucen Tomasz Romański, definitor prowincji ruskiej karmelitów bosych⁹⁰. W imieniu klasztoru skierował on w dniu 29 maja 1811 roku prośbę do Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu o wznowienie szkoły powiatowej w Berdyczowie, oświadczając, że kapituła klasztorna jednomyślnie przyjmuje obowiązek wznowienia szkoły powiatowej i jej utrzymania oraz przeznacza kilku swoich kapłanów jako nauczycieli do pracy dydaktycznej i pedagogicznej⁹¹. Najmie też kompetentnych nauczycieli świeckich do tych przedmiotów, do których nie ma jeszcze przygotowanych swoich specjalistów. Równocześnie prosił o zatwierdzenie jego na urząd rządcy, czyli dyrektora szkoły, o przysłanie instrukcji odnośnie nauczycieli i przedmiotów nauczania. W odpowiedzi na tę prośbę rektor Uniwersytetu Wileńskiego Jan Śniadecki, pismem z dnia 14 czerwca 1811 roku, powiadomił o. Tomasza Nepomucena Romańskiego, że na sesji 9 czerwca 1811 roku postanowiono:

1. *Gdy zamiar klasztoru berdyczowskiego chwalebny jest i pożyteczny, zatem poruczyć i porucza się J. X. Definitorowi, aby całemu Zgromadzeniu oświadczył, że Uniwersytet najprzychylniej przyjmuje jego oświadczenie i pragnie oglądać uiszczenie przedsięwziętego odnowienia Szkoły Berdyczowskiej.*

2. *Przesłać i przesyłają się najwyższe ustawy szkolne, do których Szkoła Powiatowa tak co do nauki i nauczycieli, jako i we wszystkim stosowaną być powinna z uległością, tymiż ustawami zakreśloną, dyrektorowi gimnazjum i szkół swojej guberni.*

3. *Co do nauczycieli mających się dobrać tak z zakonników, jako i osób ustronnych, potrzeba, ażeby J. X. Definitor przysłał ich listę podpisaną przez*

⁹⁰ Tomasz Romański, syn Andrzeja i Marianny, urodził się w 1780 roku na Wołyniu. Szkołę zasadniczą ukończył w Krzemieńcu. Życie zakonne rozpoczął w Berdyczowie 25 IX 1797 r. Nowicjat odbył w Wiśniowcu i tam złożył śluby zakonne 25 IX 1799 r. Studia filozoficzne i teologiczne odbył w Berdyczowie i został dopuszczony do święceń kapłańskich 16 IX 1805 r. Następnie studiował na Uniwersytecie Wileńskim teologię i prawo. Józef Bieliński w swej pracy *Uniwersytet Wileński 1579-1831* (t. II, Kraków 1899-1900, s. 786, 788) pisze, że senat uczelni na posiedzeniu 30 VI 1809 ks. Janowi Nepomucenowi Romańskiemu na oddziale nauk moralnych przyznał nagrodę, a na posiedzeniu 1 VI zlecono mu wykłady jako magistrowi obojga praw: „dawać będzie prawo rzymskie cywilne i kryminalne we wtorki, czwartki i soboty od godz. 5–6 po południu” (s. 788). Nazwany jest też doktorem obojga praw. W 1811 roku kapituła prowincjalna wybrała go definitorem prowincjalnym. Został teżrektorem wznowionej przez niego szkoły powiatowej w Berdyczowie aż do roku 1825. Urząd prowincjała pełnił w latach 1817-1820, 1823-1826, 1832. Definitora I czyli wikariusza prowincji pełnił od 1829-1832. Zmarł w 1858 roku w Berdyczowie. Podstawa źródłowa: AKB 1, Liber in quo..., k. 96, 103, 106; AKWC 1, Liber actuum capituli conventus visniovecensis carmelitarum discalceatorum, k. 111; Catalogus PP. Ac FF. Carmelitarum Discalceatorum Provinciae S. Spiritus et S. Casimiri [1833/1834], k. 1 v.; K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607-1998*, cz. II-IV, Kraków 2002, s. 234-235.

⁹¹ APOŻ, fond 178, op. 4, d. 102, s.15-16.

Prowincjała swego zakonu, z dołączeniem i opisów formularnych wedle formy w kraju powszechnej, a przy tym z uwiadomieniem na kiedy będzie wszelka gotowość do otworzenia szkoły i czy nie może to nastąpić roku idącego w dniu 1 września; gdy zaś takowe solenności doniesione będą, Uniwersytet nie odmieni wybranego od klasztoru dozorczy o chwalebnej jego i całego Zgromadzenia gorliwości J. W. Ministrowi Oświecenia przedstawi.

Dnia 14 czerwca 1811 roku / – / Jan Śniadecki – rektor⁹².

Zgodnie z powyższym pismem rektora uniwersytetu, przygotowaną dokumentację przez o. Jana Tomasza Romańskiego uwierzył swoim pismem o. Dionizy Ochopiński, prowincjał prowincji ruskiej⁹³. Na tej podstawie Uniwersytet zatwierdził rektora szkoły, przedstawiony program nauczania i nauczycieli. Dowiadujemy się o tym z raportu przesłanego do Wilna z 1812 roku⁹⁴ oraz z relacji umieszczonej w kalendarzyku politycznym na rok 1812⁹⁵.

8. Wykaz nauczycieli i program nauczania w szkole powiatowej

Już w urzędowych wiadomościach o stanie klasztorów w żytomierskim okręgu z roku 1811 podano, że karmelici bosci w Berdyczowie otworzyli szkoły publiczne, w których znajduje się 80 uczniów, a w przytułku dla ubogich 12 osób żyjących z opatrności klasztoru⁹⁶. Dokument wymienia imiennie 23 zakonników, w tym 12 kapłanów, 7 kleryków studentów i 4 braci zakonnych. Według zaś uniwersyteckiego raportu dyrektorem szkoły i nauczycielem prawa był o. Jan Tomasz Romański; fizyki uczył Paweł Rakowiecki, matematyki – Józef Kisłowski, wymowy – Jakub Błonieński; w klasie I uczył o. Marcelian Podczaszyński⁹⁷,

⁹² Tamże, s. 16. Kopię tego dokumentu otrzymałem przez pośrednictwo s. dr Agaty Jadwigi Bartyzel Cach od Pana Jurija Bielousowa z Żytomierza, za którą i za inne odpisy składam Im serdeczne podziękowanie.

⁹³ O. Dionizy od św. Jana z Dukli Ochopiński ur. w 1763 r., profesję złożył w 1784 r., święcenia kapłańskie przyjął w 1786 r. Pracował w Warszawie, Wiśniowcu, Berdyczowie, Kupinie. Pełnił różne urzędy: sekretarza prowincji (1800), egzaminatora diecezji (1802), definitora (1801-1805), definitora I (1806-1808), prowincjała (1811-1814), przeora klasztoru w Wiśniowcu (1817-1810). Dnia 13 VI 1815 r. uzyskał tytuł doktora teologii na Akademii Jezuitów w Połocku. Podstawa źródłowa: APKB, sygn. AKB 1, Liber in quo, k. 89 i n.; AKWC 1, Liber actuum capituli, k. 84 i n.; Catalogus religiosorum carmelitarum disalceatorum Provinciae Russiae S. Spiritus. In Annum Domini MDCCCIII, k. 3; B.J. WANAT OCD, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamienieckiej w latach 1622-1866*, Kraków 2001, s. 66.

⁹⁴ J.M. GIŻYCKI, rkps 36, k. 69.

⁹⁵ *Kalendarzyk polityczny na rok 1812 dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego w Wilnie*. Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego tegoż Uniw. Typografa, s. 89.

⁹⁶ APOŻ, fond 178, opis 6. dzieło 244 (brak oznaczenia stron).

⁹⁷ Jan Podczaszyński, syn Szczepana, urodził się w Tarnopolu 1787 r. Uczył się w Tarnopolu i Zbarażu. Do zakonu wstąpił w 1808 r. Po odbyciu nowicjatu w Wiśniowcu złożył śluby

w klasie II – o. Michał Arachimowicz⁹⁸, a kapelanem szkoły był o. Walerian Kobylecki⁹⁹. W 1812 roku uczniów było 95: w klasie wstępnej 20, w kl. I – 36, w kl. II – 14, w kl. III – 9, w kl. IV – 13, w kl. V – 5. W szkole panowała tolerancja i ekumenizm. Pośród większości katolików było 3 Żydów i 5 z rodzin kapłanów unickich, a w następnych latach również z rodzin prawosławnych. Z nowożytnych języków 20 uczniów uczyło się po francusku, 10 po niemiecku, a wszyscy po rosyjsku. Z konwiktury korzystało 11 uczniów, płacących od 30 – 40 dukatów rocznie. Wszyscy inni mieszkali albo w swoich domach lub byli na stacjach mieszkańców Berdyczowa i najbliższych miejscowości¹⁰⁰.

Pismem z dnia 4 III 1814 r. bp Kasper Kazimierz Cieciszowski przysłał o. Dionizemu Ochopińskiemu, prowincjałowi karmelitów bosych w Berdyczowie, zarządzenie władz uczelnianych, aby nauczyciele w szkołach klasztornych zachowali przepisy Ministra Narodowego Oświecenia. Prowincjał pismem z datą 26 III 1814 r. potwierdził wykonanie nadesłanego zalecenia¹⁰¹.

Sporządzony szczegółowy raport z wizyty szkoły berdyczowskiej 27 VI 1814 roku, podpisany przez grono nauczycieli Szkoły Powiatowej dla Uniwer-

zakonne 24 VI 1809 r. Studia filozoficzne i teologiczne odbył w Berdyczowie i tam został dopuszczony do święceń kapłańskich 15 V 1810. Jeszcze przed ukończeniem studiów teologicznych po otrzymaniu święceń kapłańskich uczył wymowy w Szkole Powiatowej. Pełnił urząd przełożonego i kaznodziei w Kupinie (1817-1830), przeora w Kamieńcu Podolskim (1823-1826). Zmarł w Berdyczowie w 1869 roku. Źródła: AKB 1, Liber in quo..., k. 114, AKWC 1, Liber actuum capituli conventus visniovecensis..., k. 79; Catalogus PP. Ac FF. Carmelitarum Discalceatorum Prov. S. Spiritus et S. Casimiri [Berdiczoviae 1833/34], k. 2; B.J. WANAT OCD, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamieniecko-podolskiej w latach 1622-1866*, [w:] *Pasterz i twierdza – księga jubileuszowa, dedykowana ks. biskupowi Janowi Olszańskiemu, ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, pod red. ks. Józefa Wołczańskiego, Kraków-Kamieniec Podolski 2001, s. 344, 354.

⁹⁸ Michał od Opieki św. Józefa – Józef Arachimowicz, syn Bazylego, ur. w 1780 r. na Wołyniu. Nowicjat odbył w Wiśniowcu w 1798 r. a profesję złożył w Berdyczowie 25 IX 1799 r. Tam też studiował aż do święceń kapłańskich. Następnie studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Po studiach był nauczycielem teologii w Berdyczowie i nauczycielem Szkoły Powiatowej. Pełnił funkcje definitora i magistra nowicjatu w Wiśniowcu (1811-1814), przeora w Wiśniowcu (1814-1817), prowincjała (1820-1823). Prawdopodobnie zmarł w Berdyczowie. Por. K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, cz. IV, s. 245.

⁹⁹ O. Walerian od św. Macieja – Karol Kobylecki, syn Franciszka, ur. w 1782 na Podolu. Kształcił się w Krzemieńcu. Nowicjat odbył w Wiśniowcu i tam złożył profesję 19 III 1802 r. Studia zakonne odbył w Kamieńcu Podolskim. Od 1811-1814 r. był kapelanem szkoły powiatowej. Pełnił też różne urzędy: przeora w Kamieńcu Podolskim (1814-1817), przeora w Wiśniowcu (1820-1823), prowincjała (1826-1829), magistra nowicjatu w Wiśniowcu (1830-1832), definitora II (1832-1835). Do śmierci przebywał w Berdyczowie jako kaznodzieja i spowiednik. Zmarł w 1864 r. Zob. AKB 1, Liber in quo ..., k. 113; AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 101-112; Catalogus PP. Ac FF Carmelitarum Disc. Prov. S. Spiritus et S. Casimiri (1833/1834) k. 2.

¹⁰⁰ J.M. GIZYCKI, op. cit., k. 70.

¹⁰¹ APOŻ, fond 178, opis 4, d. 48, s. 212.

sytetu Wileńskiego, zawiera następujące informacje o tej szkole¹⁰²: W czasie wizyty obecni byli:

O. Tomasz Nepomucen Romański, przełożony szkoły;
Józef Filemon Kisłowski – nauczyciel matematyki;
Mikołaj Ochorowicz – nauczyciel prawa, dziejów i języka francuskiego;
Paweł Rakowiecki – nauczyciel fizyki;
Jan Ryński – nauczyciel wymowy;
O. Faustyn Kwakiewicz – nauczyciel języka polskiego i łacińskiego klasy II;
Bazyli Chnidaszewski – nauczyciel języka rosyjskiego;
Karol Gośliński – nauczyciel klasy I.

Ze ścisłych badań okazało się, że wszyscy uczy według przepisów Uniwersytetu.

1. O. Tomasz Nepomucen Romański, przełożony szkoły, ma lat 33. Uczył się w Krzemieńcu, potem w zakonie słuchał filozofii i teologii i ukończył swe nauki w Uniwersytecie Wileńskim, skąd ma dyplom doktora obojga praw. Jest w obowiązku lat 3.

2. Józef Filemon Kisłowski, nauczyciel matematyki, ma lat 34. Uczył się w Korpusie Kadetów w Wilnie. Uczy lat 5. Zagubił świadectwo, które posiadał.

3. Mikołaj Ochorowicz – nauczyciel prawa, dziejów i języka francuskiego, ma lat 24. Uczył się w szkole w Winnicy, kończył nauki w Gimnazjum Wołyńskim, skąd ma świadectwo. Jest w tym obowiązku [nauczania] rok pierwszy.

4. Paweł Rakowiecki – nauczyciel fizyki i rysunków, ma lat 32. Sposobił się w Szkole Berdyczowskiej. Uczy lat 3, ma świadectwo z tejże szkoły.

5. Jan Ryński – nauczyciel wymowy, lat 25. Uczył się w szkole bazylianów w Lubarze, a następnie w Gimnazjum Wołyńskim. Świadectwa nie ma, uczy rok trzeci.

6. O. Faustyn Kwakiewicz¹⁰³ – karmelita, ma lat 27. Uczył się w Szkole Głównej Krakowskiej. Świadectwa nie ma. Uczy dwa lata w klasie drugiej języka polskiego i łaciny.

¹⁰² Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6341 IV, Luźne materiały do historii poszczególnych szkół na terenach podległych Wydziałowi Uniwersytetu Wileńskiego z końca XVIII i początku XIX wieku, zebrane przez Jana Marka Giżyckiego, k. 21-24.

¹⁰³ Bernard Kwakiewicz, syn Antoniego ur. w 1785. Uczył się w Szkole Głównej Krakowskiej, a następnie w berdyczowskiej. Nowicjat rozpoczął w Wiśniowcu 1810 r. Otrzymał imię br. Faustyn od Zmartw. Pańskiego. Profesję złożył 24 IV 1811 r. Świecenia kapłańskie przyjął w 1812 r. Poza obowiązkami nauczyciela pełnił urzędy: definitora (1820-1823), przeora w Wiśniowcu (1823-1826), przeora w Berdyczowie (1829-1832, 1832-1835). Zmarł przed 1839 r. Por. AKB 1, Liber in quo..., k. 133, 134; AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 84; Catalogus..., [Berdiczoviae 1833/1834], k. 2(39).

7. Bazyli Hnidaszewski, nauczyciel języka rosyjskiego, lat 24. Uczył się w szkole żytomierskiej, świadectwa nie ma, uczył lat dwa.

8. Karol Gośliński – nauczyciel klasy pierwszej, lat 24. Uczył się w szkole w Lubarze, ma świadectwo ze szkół, pracuje drugi rok.

Uczniów jest 183, w tym 169 ze stanu szlacheckiego, 10 mieszczan, 2 włościan i 2 Żydów. W konwikcie mieszka 5. Biblioteki własnej szkoła nie ma, ale jest do dyspozycji biblioteka klasztoru. Na potrzebne narzędzia pracy, pomoce naukowe i książki wydaje przełożony ze swoich pieniędzy. Zapis sumy 2500 złotych rocznie, dokonany 20 X 1803 roku przez o. Augustyna Kunickiego, prowincjała karmelitów bosych, (na mocy uchwały konsystorza diecezji łuckiej) przeznaczone na kupno instrumentów i książek wypłacane jednak nie były¹⁰⁴. Lekcję szczepienia przed ospą prowadził nauczyciel fizyki. Obserwacje meteorologiczne robione nie były w roku 1814, wykonał powinność tę Józef Kisłowski, nauczyciel matematyki z należną dokładnością. Pensje nauczycieli wypłacane są z dochodów klasztoru. Najwyższa wynosi 1400 a najniższa 600 zł.

Wizytator zamieścił w swym protokole wizytacji listę uczniów celujących:

- Z klasy V – Jan Mazaraki, Mateusz Berczowski, Jan Smulski;
- Z klasy IV – Kazimierz Grudziński, Mikołaj Podgórski, Wincenty Kunicki, Wincenty Mazaraki;
- Z klasy III – Jan Marciszewski, Jan Wawroski;
- Z klasy II – Teodor Palczyński, Jan Mroczkowski, Marcin Czapliński, Paweł Sligocki;
- Z klasy I – Józef Kosobucki, Wincenty Krępski, Paweł Tyszko i Aleksander Baryłowicz.

Na koniec wizytator podpisał urzędowe księgi, zawierające protokoły zachowania i ocen uczniów, księgę przychodzących i odchodzących i księgę nagród w złożonej oprawie. W swym protokole powizytacyjnym docenił działalność szkoły oraz pozostawił zalecenie:

Winieniem zaświadczyć w tym miejscu gorliwość X. Przełożonego dla dobra szkoły, pod jego zostającej zarząd. Zostający powinności mojej przedkładam Jegomości X. Przełożonemu, aby przyjmując osoby na nauczycieli, gdy ci

¹⁰⁴ Najprawdopodobniej dlatego, że Kolegium Rzymsko Katolickich Kościołów I-go Departamentu nakazało klasztorowi płacić podatek rocznie 200 rubli srebrnych na Seminarium Główne w Wilnie, pomimo ukazu monarchy Aleksandra I z dnia 18 lipca 1803 r., w którym zwolnił od podatku klasztorzy utrzymujące szkoły powiatowe. Zob. Raport w tej sprawie o. Waleriana Kobyleckiego, prowincjała karmelitów bosych prowincji ruskiej z dnia 6 IX 1827 r. do abpa metropolity Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w Archiwum Państwowym w Żytomierzu, pod sygn. fond 178, opis 4, d. 102, s. 15-18.

*donoszą, w którym miejscu kończyli nauki, a patentu nie składali, aby rekwirował tam, gdzie należy, o zdania względem osoby, którą przyjmuje*¹⁰⁵.

Kalendarzyk wileński na 1815 rok w zasadzie podaje powyższe dane personalne, ale znajdują się też pewne nowe informacje. Paweł Rakowiecki nauczał fizyki, historii naturalnej i rysunków. Jan Rylski uczył wymowy i moralnej. Arytmetyki i geometrii uczył Alban Głowacki¹⁰⁶. Rosyjskiego i francuskiego – Bazyli Gnidoszewski. Pozostali nauczyciele: Józef Kisłowski, Mikołaj Ohorowicz i o. Faustyn Kwakiewicz prowadzili nadal te same zajęcia¹⁰⁷.

W roku 1817 przełożonym szkoły jest nadal ten sam o. Jan Tomasz Nepomucen Romański, doktor praw¹⁰⁸. Nauczyciele uczą: fizyki i matematyki Mikołaj Ohorowicz, wymowy i języka rosyjskiego – Jan Rylski, gramatyki polsko-łacińskiej drugiej klasy – o. Gabriel Kasperski¹⁰⁹, tychże nauk w pierwszej klasie uczył o. Ludwik Badowski¹¹⁰. Arytmetyki i geografii uczył nowy nauczyciel

¹⁰⁵ Bibl. Jagiellońska, rkps 6341 IV, Luźne materiały do historii poszczególnych szkół..., k. 24.

¹⁰⁶ O. Alban od Przebiccia Serca św. Teresy – Ignacy Głowacki, życie zakonne rozpoczął w Wiśniowcu 25 VIII 1810 r. Profesję złożył rok później w 1811 r. Studia filozoficzne i teologiczne odbył w Berdyczowie, gdzie 29 VII 1814 r. dopuszczony został do diakonatu i do kapłaństwa. W l. 1816-1818 studiował na Uniwersytecie Wileńskim uzyskując stopień kandydata teologii i prawa kanonicznego. Po powrocie do Berdyczowa został wybrany nauczycielem filozofii kleryków, uczył arytmetyki i geometrii w szkole powiatowej i pełnił funkcję prefekta tej szkoły. Pełnił też funkcję dyskreta klasztoru i definitora od 1820 r. Zmarł w Berdyczowie w 1823 r. Źródła w APKB, sygn. AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 84, 85; AKB 1. Liber in quo..., k. 121, 123-124; J. BIELIŃSKI, *Uniwersytet Wileński (1579-1830)*, t. I, Kraków 1899-1900, s. 109.

¹⁰⁷ *Kalendarzyk Polityczny na rok 1815 dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego*, s. 49.

¹⁰⁸ *Kalendarzyk Polityczny na rok 1818...*, w Wilnie, w drukarni XX. Bazylianów, s. 105.

¹⁰⁹ Antoni Kasperski, a w zakonie Gabriel od św. Gertrudy, pochodził z Wołynia. Szkołę ukończył w Lubarze. Życie zakonne rozpoczął w Berdyczowie w marcu 1812. Nowicjat odbył i profesję złożył w Wiśniowcu 25 III 1813 r. Studia filozoficzne i teologiczne ukończył w Berdyczowie, gdzie 14 VI 1815 r. dopuszczony został do święceń kapłańskich. Pełnił funkcje i urzędy: podprzeora w Berdyczowie (1817-1819), definitora (1826-1829), przeora w Wiśniowcu (1829-1830), przeora w Kupinie (1832). Zob. AKB 1, Liber in quo..., k. 116, 118, 119, 120-122; AKWC 1, Liber actuum capituli conventus visniovencensis..., k. 88; AP 27, Catalogus..., k. 39.

¹¹⁰ O. Ludwik od Matki Bożej z Góry Karmel – Tomasz Badowski, ur. 1786 r. Uczył się w Żytomierzu. Profesję złożył w Wiśniowcu 15 VIII 1816 r. Studia teologiczne odbywał w Berdyczowie, gdzie 29 VII 1819 r. został dopuszczony do święceń kapłańskich. Już jako kleryk uczył w szkole powiatowej w 1817 r. Zajęcia dydaktyczne prowadził w tej szkole do 1815 r., a następnie był jej rektorem aż do 1831 roku, czyli do kasaty szkoły przez władze rosyjskie. Jego staraniem zbudowany został nowy budynek szkoły od strony południowej placu kościelnego w 1830 r. O. Ludwik pełnił nadto urzędy radnego i zastępcy przeora klasztoru, definitora prowincji (1826-, 1829, 1829-1832), lektora, czyli nauczyciela teologii. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 92, 93, 94; AKB 1, Liber in quo..., k. 122, 126-128, 130-133; AP 27, Catalogus..., k. 40; *Kalendarzyk Polityczny na rok 1818...*, s. 105; *Kalendarzyk Wileński na rok 1828...*, s. 127.

o. Stanisław Lipnicki¹¹¹, zaś języka niemieckiego o. Korsyn Obuszyński¹¹², a rysunków o. Eustachy Modzelewski¹¹³.

Więcej informacji niż *Kalendarzyk* podała kanoniczna wizyta z 1818 roku¹¹⁴. Dyrektorem szkoły, a równocześnie i prowincjałem był o. Jan Romański. Nauczycielem matematyki w wyższych klasach Mikołaj Ohorowicz (żonaty, komornik przysięgły). Wymowy, historii i prawa oraz języka rosyjskiego nauczał Jan Ryński. O. Gabriel Kasperski uczył gramatyki polsko-łacińskiej w kl. II (według podręcznika X. Kopczyńskiego), o. Ludwik Badowski uczył w kl. I teżej gramatyki, a o. Stanisław Lipnicki w klasach niższych arytmetyki i geografii. O. Andrzej Obuszyński natomiast uczył języka niemieckiego, o. Eustachy Modzelewski rysunków, o. Alban Głowacki zaś był prefektem i również uczył fizyki oraz historii naturalnej.

W tym roku szkolnym było 143 uczniów, w większości eksternów. Kilku tylko mieszkało razem z profesorami w konwiktach. Liczebność w poszczególnych klasach przedstawiała się następująco: kl. I – 72; kl. II – 27; kl. III – 23; kl. IV – 13; kl. V – 8 (wiek od 15–20 lat). Prawie wszyscy prezentowali stan szlachecki, 1 mieszczkański. Dwaj uczniowie to Żydzi.

Młodzież codziennie brała udział we Mszy św., a w niedziele i święta osobne były dla nich kazania i stosowne konferencje. Lekcje trwały codziennie od godz. 8 do 10 rano i od 2 do 4 po południu, z wyjątkiem wtorków i czwartków po południu, gdyż była rekreacja. Języki nowożytne i rysunki udzielane były od 10-11 rano i od 1-2, oraz od 4-5 po południu. Jeśli w tygodniu wypadało święto, to wymienionych rekreacji nie było.

¹¹¹ O. Stanisław od Ducha Św. – Michał Lipnicki, ur. 1788. Profesję złożył w Wiśniowcu 23 V 1815 roku. Teologię studiował w Kamieńcu Podolskim. Wyświęcony na kapłana w roku 1817. Uczył matematyki w szkole powiatowej. Pełnił urzędy: przeora w Kamieńcu Podolskim (1820-1823, 1826-1829, 1832-1836), definitora (1829-1832). Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 91; AKB 1, Liber in quo..., k. 123; AP 27, Catalogus..., 39 v.

¹¹² O. Andrzej Corsini od św. Dominika – Tomasz Obuszyński, pochodził z Tarnopolskiego, ur. 1786 r. Profesję złożył w Wiśniowcu 12 X 1813 r. Teologii uczył się w Berdyczowie i tam został dopuszczony przez kapitułę klasztoru do święceń kapłańskich. Już w 1817 roku uczył w szkole powiatowej języka niemieckiego, a potem również geografii. W roku 1820 z polecenia abpa Bohusza Sistrzeńciewicza udał się do pracy duszpasterskiej w Odessie, a następnie do Heydenburgu, gdzie był proboszczem. W 1841 przebywał w Berdyczowie. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 89; AKB 1, Liber in quo..., k. 118; AP 27, Catalogus..., k. 39.

¹¹³ O. Eustachy od św. Mateusza – Teodor Modzelewski, syn Józefa, ur. 1794 r. Uczył się w Krzemieńcu. Profesję złożył w Wiśniowcu 12 X 1813 r. Filozofię i teologię studiował w Kamieńcu Podolskim, a następnie w Berdyczowie, gdzie 20 VII 1817 r. zatwierdzony został do święceń kapłańskich. Jako młody kapłan uczył rysunków w miejscowej szkole, ale już od 1826 roku pracował jako duszpasterz w Astrahaniu. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 89; AKB 1, Liber in quo..., k. 120; AP 27, Catalogus..., k. 39 v.

¹¹⁴ J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 72-73.

Podręczniki były w użyciu te same co za rektorstwa o. Andrzeja Bardeckiego. Tylko do historii naturalnej używano podręcznika B. Jundziłła SchP i do historii Polski ks. Teodora Wagi SchP: *Historia polska*, Warszawa 1818; *Historia książąt i królów polskich*, Warszawa 1770.

Kilka informacji o szkole w Berdyczowie przekazał Antoni Jackowski, prefekt Liceum Wołyńskiego, w swoim sprawozdaniu z 1821 roku o szkołach w guberni wołyńskiej¹¹⁵. Prefektem był o. Alan Głowacki. Nauczycielami byli: Karol Gośliński uczył wymowy, prawa, historii i języka rosyjskiego; Kamil Juszkiewicz – fizyki, geometrii i języka francuskiego; o. Faustyn Kwakiewicz – języka polskiego i łacińskiego w kl. II; o. Ludwik Badowski – języka polskiego, łacińskiego i religii w kl. I; o. Eustachy Modzelewski – rysunków; Antoni Malicki – języka niemieckiego; Mikołaj Majer – muzyki. Wszystkich uczniów było 175. W ciągu półrocza wielu z nich opuściło szkołę. Dwóch uczniów ukończyło szkołę z dyplomem.

Wizytator pozostawił następującą ocenę: *Szkoła ta idzie porządnie. Ma dom wygodny w roku zeszyt wystawiony. Oplacana jest biblioteka z narzędziami, instrumentami fizycznymi.*

W roku 1820 o. Michał Józef Arachimowicz, prowincjał prowincji ruskiej, na polecenie rządu wysłał na studia do Uniwersytetu Cesarskiego Wileńskiego sześciu kapłanów, a o. prowincjał Walerian Kobyłecki wysłał też trzech innych kapłanów w 1828 roku¹¹⁶, między innymi o. Kantego Urbańskiego i o. Rafała Telakiewicza¹¹⁷. Świadczy to o zmianie dotychczasowej optyki zdobywania kwalifikacji naukowych przez osoby zakonne i zastępowania nimi nauczycieli świeckich.

Wizyta kanoniczna klasztoru z 1825 roku¹¹⁸ ukazuje już nowe nazwiska nauczycieli. Dyrektorem szkoły jest o. Ludwik Badowski. Zastąpił w obowiązku o. Jana Tomasza Romańskiego, który pełnił urząd prowincjała (1823-1826). Nauczycielami byli: o. Anioł Sligocki¹¹⁹ – wykładał arytmetykę, o. Augustyn Le-

¹¹⁵ Bibl. Jagiellońska w Krakowie, Dział Rękopisów, sygn. 6340/IV, Luźne akta do historii szkolnictwa na terenie ziem litewskich i ruskich z końca XVIII i początku XIX wieku, k. 33-39.

¹¹⁶ APOŻ, fond 178, opis 4, d. 123, Raport od Łuckiego Rzymsko-Katolickiego Duchownego Łacińskiego Konsystorza do ks. bpa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, s. 17-19.

¹¹⁷ Tamże, fond 178, op. 4, d. 102, Raport o. Waleriana Kobyłeckiego do bpa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, s. 11.

¹¹⁸ J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 77.

¹¹⁹ O. Anioł od św. Wojciecha – Paweł Sligocki, syn Piotra, ur. w 1798 r. Uczył się w Berdyczowie i Krzemieńcu. Profesję złożył 24 V 1817 r. w Wiśniowcu. Po nowicjacie wysłano go do Liceum Wołyńskiego, gdzie po trzech latach złożył egzamin jako nauczyciel matematyki do szkół powiatowych. Od roku 1823 uczył w szkołach berdyczowskich przez 8 lat matematyki, miernictwa i rysunków topograficznych. Równocześnie studiował teologię i w 1825 roku został dopuszczony do święceń kapłańskich. Źródła: AKWC 1, Liber actuum conventus..., k. 98; AKB 1, Liber in

niewicz¹²⁰ – język polski i rosyjski, o. Jacek Sokołowski¹²¹ – fizykę, o. Rafał Telakiewicz¹²² był kapelanem szkoły, o. Salezy Martusewicz¹²³ uczył rysunków. Z nauczycieli świeckich uczyli: wymowy i historii – Karol Gośliński, matematyki – Ignacy Kisłowski, języka francuskiego – Florian Czerwiński, języka niemieckiego – Augustyn Trauszcze.

Na bibliotekę, gabinety i ogród botaniczny wydano 219 rubli sr. Pensje profesorom K. Goślińsiemu i I. Kisłowskiemu wypłacono po 300 rubli srebrnych każdemu. Nauczycielom języków obcych wypłacano po 150 rubli sr.; szkolnemu szwajcarowi 22 rs 55 kop., reparacje 12 rs. 80 kop.; lekarzowi 100 rs. Razem wydatków 1254 rs. 40 kop. Uczniów było 160. Lektorzy obcych języków oprócz pensji mieli wikt w klasztorze.

W 1826 roku występuje ks. Teofil Nowicki, jako nauczyciel religii dla chłopców obrządku grecko-katolickiego. Nauczyciele zakonni uczyli przedmiotów jak w roku 1825. Natomiast więcej przedmiotów mieli świeccy nauczyciele. Karol Gośliński uczył geografii, arytmetyki i nauki o handlu, natomiast Józef Kisłowski – historii naturalnej, geografii fizycznej, technologii i gospodarstwa wiejskiego. O. Ludwik Badowski, rektor szkoły, był równocześnie lektorem teo-

quo..., k. 130; AP 27, Catalogus..., k. 39; Por. K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, cz. IV, Kraków 2002, s. 219.

¹²⁰ O. Augustyn od św. Ignacego – Antoni Leniewicz, ur. w 1796 r. Uczył się w Lubarze i Krzemieńcu. Profesję złożył w Wiśniowcu 29 VIII 1820 r. Po nowicjacie był posłany do Liceum Wołyńskiego, gdzie po trzech latach złożył egzamin jako nauczyciel wymowy. Przez 8 lat uczył w szkole powiatowej w Berdyczowie. Do święceń kapłańskich był dopuszczony w Berdyczowie 28 VIII 1823 r. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 101-102; AKB 1, Liber in quo..., k. 129 v.; AP 27, Catalogus..., k. 40.

¹²¹ O. Jacek od Wniebowzięcia NMP – Wincenty Sokołowski, ur. w 1797 r. Przed wstąpieniem do zakonu uczył się w Berdyczowie i w Krzemieńcu. Profesję złożył w Wiśniowcu 29 VIII 1820 r. Po profesji studiował teologię w Berdyczowie i tam był dopuszczony do święceń kapłańskich 28 VIII 1823 r. Od r. 1823 uczył w szkole powiatowej rysunków, topografii i fizyki. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 101-102; AKB 1, Liber in quo..., k. 129; AP 27, Catalogus..., k. 40.

¹²² O. Rafał od Wszystkich Świętych – Aleksander Telakiewicz, syn Józefa, ur. 1804 r. na Wołyniu. Uczył się w Niemirowie na Podolu. Prof. złożył w Wiśniowcu 8 XII 1824 r. Teologię studiował w Berdyczowie i tam dopuszczono go 14 VIII 1826 r. do święceń kapłańskich. W latach 1827-1830 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie uzyskał tytuł kandydata teologii. Źródła: AKB 1, Liber in quo..., k. 131; AP 27, Catalogus..., k. 41.

¹²³ O. Salezy od św. Piotra Nolasco – Józef Martusewicz, syn Baltazara i Marianny, ur. 1801 r. Przed wstąpieniem do Karmelu uczył się w Kamińcu Podolskim. Profesję złożył w Wiśniowcu 12 II 1822 r. Studia teologiczne odbywał w Berdyczowie, gdzie 14 VIII 1826 roku dopuszczony został do święceń kapłańskich. Uczył rysunków w szkole powiatowej w l. 1823-1828. Pełnił urząd proboszcza parafii przy klasztorze oraz był ostatnim przeorem klasztoru berdyczowskiego, brutalnie zamordowany we własnym pokoju przez najętego mordercę w dniu 15 VIII 1866 r. Zabójstwo przeora było sygnałem do kasaty klasztoru przez gen. gubernatora Bezaka w 1867 r. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 103,104,108; AKB 1, Liber in quo..., k. 133; AP 27, Catalogus..., k. 40.

logii dla kleryków¹²⁴. W *Kalendarzyku Wileńskim* w roku 1827 nadal występują ci sami nauczyciele, uczący tych samych przedmiotów jak w 1826 roku¹²⁵. Pojawił się tylko jeden nowy nauczyciel dla języka niemieckiego – br. Spiridion Szczepkowski¹²⁶. Uczniów było 170, z których 6 było na pełnym utrzymaniu klasztoru. Do roku 1830 nie zaistniały żadne zmiany w programie nauczania. Z nauczycieli zakonnych pojawił się po raz pierwszy o. Jan Kanty od św. Teresy Urbański. Kapelanem unickim był ks. Bazyli Piskanowski. W tym roku zakończono budowę nowej szkoły powiatowej od południowej strony placu kościelnego. Z powodu powstania listopadowego w Warszawie i epidemii cholery w ziemi żytomierskiej ze 180 młodzieży pozostało w Berdyczowie tylko 50¹²⁷. W tej sytuacji przerwano zajęcia szkolne. Dopiero w 1831 roku chłopcy powrócili do szkoły. Było ich wszystkich 160. Personel nauczycielski pozostał bez zmian. W miejsce kleryka Spiridiona Szczepkowskiego do nauczania języka niemieckiego przybył kleryk Meliton Kulczycki¹²⁸.

Po ukończeniu roku szkolnego w czerwcu 1831 r. rząd carski zamknął szkołę w Berdyczowie jako represję w postaci kasat klasztorów i instytucji Kościoła rzymsko-katolickiego za listopadowe powstanie 1830 roku w Warszawie.

9. Oceny i opinie o szkołach berdyczowskich

Oceny szkół były różne, jak już wyżej można było zauważyć. Ich rodzaj uzależniony był od stosowanych kryteriów ocen. Zwolenników laicyzacji szkół w duchu oświecenia irytował już sam wpływ życia konsekrowanego w szkołach zakonnych na młodzież. Podejmowanymi zarządzeniami administracyjnymi usiłowali ograniczać te wpływy przez oddzielenie szkoły od klasztoru, wprowadzenie pedagogów świeckich (prefektów) w konwiktach i szkołach oraz nauczycieli świeckich. Takie stanowisko zajmował wpływowy wizytator szkół Tadeusz Czacki. Oceny osób szanujących chrześcijańskie wartości Kościoła i tradycyjną rolę wy-

¹²⁴ *Kalendarz Gospodarski na rok Pański MDCCCXXVII* (1827), Estr XIII, 156.

¹²⁵ *Kalendarz Wileński na rok 1828*, s. 127.

¹²⁶ Kleryk Spiridion od św. M. Magdaleny de Pazzi – Józef Szczepkowski, syn Jana i Anastazji, lat 20, pochodził z okolic Lwowa. W latach 1809-1815 uczył się w Wiedniu. Życie zakonne rozpoczął w Wiśniowcu 18 XII 1821 r. Profesję złożył 13 V 1823 r. W Berdyczowie studiował teologię i uczył języka niemieckiego chłopców w szkole powiatowej. Do święceń kapłańskich był dopuszczony 21 VII 1828 r. Źródła: AKWC 1, Liber actuum capituli..., k. 107,108; AKB 1, Liber in quo..., k. 134;

¹²⁷ Imienny wykaz tych uczniów znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej, w dziale rękopisów pod sygn.6341/IV, Luźne materiały do historii poszczególnych szkół, Wizyta szkoły berdyczowskiej, k. 24.

¹²⁸ O. Meliton od Narodzenia Pańskiego – Józef Kulczycki, syn Szymona, ur. we Lwowie 1803 r. Profesję złożył 28 XII 1828 r. Teologię studiował w Berdyczowie. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1833 r. Źródła: AKB 1, Liber in quo..., k. 134; AP 27, Catalogus..., k. 41.

Statystyka liczbowa uczniów¹²⁹

Rok	Kon-wikt	Ogólna ilość uczniów	Uczniowie ubodzy na utrzymaniu klasztoru	Ilość uczniów w poszczególnych klasach						
				I	II	III	IV	V		
1798	32	155	14							
1800		126	14							
1803		156	14	Klasa wstępna 20	I 65	16	32	16	V 21	VI (dwu-letnia) 6
1804		177								
1805		150								
1806		187								

Po śmierci o. Bardeckiego – szkoła powiatowa

1811		80		36	14	9	13	5
1812	11	95						
1814	5	183						
1817		111						
1818		143						
1821		175						
1822		179						
1823		165						
1824		180						
1825		160						
1827	6	170	6					
1828	6	235	6					
1830		180						
1831		160						

chowania były pozytywne o pedagogicznych i dydaktycznych osiągnięciach karmelitów w Berdyczowie. Dobitnie podkreślił ich zasługi hr. Henryk Rzewuski¹³⁰, wychowanek tych szkół, na łamach redagowanego przez siebie „Dzien-

¹²⁹ W statystyce umieszczono dane według dostępnych źródeł historycznych.

¹³⁰ H. Rzewuski, syn Adama i Justyny, kasztelanów witebskich, ur. 1791 r. Uczył się w Berdyczowie w 1799 r. Poślubił w 1826 r. Julię Grocholską w Pietniczanach koło Winnicy. Zmarł w swoim Cudnowie na Wołyniu 14 II 1866. Niedługo po nim, bo 19 VII 1866 zmarła jego żona Julia. Por. W. DWORZACZEK, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 157.

nika Warszawskiego”. W swojej relacji *Wspomnienia z XVIII wieku*¹³¹ napisał, że w szkołach karmelitów berdyczowskich, oprócz rektora i katechety, wszyscy profesorowie zaczynając od prefekta byli świeccy. W czym zdaje mi się, że zakonnicy zbyt skromnością zwinąć się dali, bo byli między nimi ludzie sposobni do udzielania nauk świeckich młodzieży. Moi rówieśnicy jeszcze pamiętają ojca [Andrzeja] Bardeckiego wielkiego teologa i kanonistę, ojca Brunona [Schul-tza] historyka, ojca Bonifacego [Słowakowicza], który że tak powiem był studnią naukową, a lat osiem przepędził w Rzymie, jako asystent naszej prowincji przy generale karmelitów, i innych uczonych mężów. Widać, że ślubowana reguła nie prowadziła ich do profesury nauk świeckich; a karmelici bosy i kapucyni, zawsze się odznaczali ścisłością z jaką przestrzegali swojej reguły.

Kiedy mnie oddano do konwiktu, większa część nauczycieli była złożona z profesorów dawnych szkół, którzy byli stracili swoje posady, przez ich rozwiązanie. Prefektem był Ryżałowski, niegdyś profesor łacińskiego języka w szkole żytomierskiej. Profesorem języka i literatury polskiej Lewicki, który później został profesorem nowo urządzonego Uniwersytetu Wileńskiego, a umarł dyrektorem liceum wołyńskiego [...].

Zasługi zgromadzenia ojców karmelitów berdyczowskich, nigdy niezapomniane być nie powinny między rodakami Rusi. Bo żaden klasztor ku większym pożytkom kraju swoich dostatków nie obracał. Nigdzie służba Boża i cześć Najświętszej Panny nie były okazalsze. Od niepamiętnych czasów kalendarz berdyczowski u nich wychodzący był najślynniejszym w całej Polsce i najwięcej odpowiednim potrzebom gospodarskim. Klasztor utrzymywał drukarnię, co roku się doskonalącą, a która na koniec stanęła na wysokim stopniu, i mnóstwo książek pożytecznych rozsiewała po kraju, szerząc pobożność i naukę katolicką [...]. Mieli bogaty księgozbiór, sztych który wcale dobrze odbijał wizerunki świętych a nawet mężów wsławionych na Rusi. Utrzymywali wszystkie czasowe pisma, jakie tylko w języku polskim były głoszone. Ufundowali w Berdyczowie najpierwsze muryrowane sklepy, gdzie kupcy zwłaszcza z głębi wielkiej Rosji znajdowali dla swoich towarów bezpieczeństwo od ognia i złodziei. Utrzymywali wyborną kapelę kościelną, która codziennie głosiła cześć Pana nad panami i Niepokalanej Jego Rodzicielki. Zgoła niewypowiedziane korzyści ojcowie karmelici przynosili wierze, oświacie, przemysłowi i rolnictwu krajowemu i stąd to pomimo szerzącego się wolno-myślenia, a z nim jakiegoś wstępu do sukienki zakonnej, oni, jakkolwiek wierni swojej starodawnej regule, nigdy nie przestali być miłymi dla naszej prowincji¹³².

¹³¹ „Dziennik Warszawski”, nr 140, z dnia 27 sierpnia 1851 r., s. 1-3.

¹³² Tamże, s. 1-2.

Podobną opinię wydał karmelitom w Berdyczowie Eustachy Heleniusz:

O szkołach berdyczowskich nie sądzmy, aby były podrzędne i niższe. Miały kilkuset uczniów. Dozór obyczajowy był wzorowym, szlachetna moralność kwitła, niezachwiany pokój trwał zawsze wśród młodzieży. Nie znano przykładu zgorzenia i burzy szkolnej, które nieraz szkoły na wiele cierpień i prześladowań narażały. (...) Duch Boży opromienił szkołę, nadał jej wdzięk moralny; przeto panował w niej miły pokój, braterstwo i uległość pobożnym i łagodnym nauczycielom¹³³.

Powyższe świadectwa i opinie o dydaktycznej i pedagogicznej działalności szkół w Berdyczowie, przypomniane z okazji jubileuszu 400–lecia Zakonu Karmelitów Bosych w Polsce, niech będą hołdem wdzięczności dla wychowawców i nauczycieli, którzy przekazywali wartości chrześcijańskie, naukowe i patriotyczne następnym pokoleniom.

II. Szkoła i Bursa Muzyczna

Zgodnie ze zwyczajem praktykowanym w klasztorach od XVII wieku większe uroczystości liturgiczne i odpustowe uświetniały kapelle katedralne lub zakonne. Były to muzyczne zespoły wokalnie instrumentalne. Klasztory krakowskie karmelitów bosych zapraszały na uroczystości Matki Bożej Szkaplerznej, św. Józefa, św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża najpierw w XVII wieku kapelę katedralną z Wawelu a od XVIII stulecia kapelę jezuicką¹³⁴. Klasztor w Berdyczowie prawdopodobnie korzystał z kapeli katedry biskupiej w Żytomierzu lub z kolegium Jezuitów w Winnicy.

1. Fundacja księżnej Barbary Radziwiłłowej

Księżna Barbara z Zawiszów Radziwiłłowa, wojewodzina nowogródzka, w dniu 16 IX 1751 roku ofiarowała klasztorowi na utrzymanie muzyki – bursy i kapeli przy kościele jurydykę na Piaskach w Berdyczowie, przy drodze do Żytomierza oraz plac pod cmentarz i kaplicę z drugiej strony tejże jurydyki¹³⁵. Donację tę zaprzysięgła 10 X 1753 roku na rocznikach województwa nowogródzkiego, a dnia 17 IV 1754 roku wniesiono ten zapis do urzędu akt grodzkich kijowskich. Mocą tego aktu Barbara Radziwiłłowa dokonała zamiany gruntu zapisanego kla-

¹³³ E. HELENIUSZ [IWANOWSKI], *Rozmowy o polskiej koronie*, t. I., Kraków 1873, s. 710-711.

¹³⁴ B.J. WANAT OCD, *Kult świętego Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie*, Kraków 1981, s. 115-117.

¹³⁵ APKB, sygn. AKB 3, Wizyta kościoła i klasztoru berdyczowskiego..., k. 13.

sztorowi w 1646 przez Janusza Tyszkiewicza, fundatora klasztoru, położonego nad Traktem Białocerkiwnym na wspomnianą jurydykę oraz zapisała połowę siedliska zwanego Kustyń na utrzymanie kapeli¹³⁶. Jurydykę klasztor w ciągu następnych lat przeznaczył na działki pod budownictwo mieszkań dla kupców i szlachty czynszowej oraz ludzi wolnych, którzy płacili roczny czynsz za wynajęty plac. Czynsz ten przeznaczony był na kształcenie i utrzymanie muzyków przy kościele. O. Józef Zwoliński, zasłużony przeor i kustosz sanktuarium Matki Bożej Berdyczowskiej, zapisał plac z drugiej strony jurydyki przeznaczony na cmentarz klasztorny. Oddalony był on od klasztoru 3 wiorsty¹³⁷. Otoczył go najpierw drewnianym parkanem, a w późniejszym czasie murem. Od strony drogi wybudował dwukondygnacyjne oficyny mieszkalne dla kapeli i dla służby klasztornej¹³⁸ z bramą przejazdową na cmentarz pośrodku budynku. W środku cmentarza znajdowała się murowana kaplica pod wezw. św. Jana Chrzciciela¹³⁹, później powiększona z ofiar ludzi, z kopułką i dzwonkiem w latarni. W kaplicy był ołtarz uprzywilejowany z odpustami za zmarłych, na mocy przywileju pap. Piusa VI z dnia 19 XI 1782 roku¹⁴⁰. W pobliżu kaplicy znajdował się grobowiec dla zakonników a na samym cmentarzu grzebano również dobrodziejów klasztoru.

2. Bursa dla kapeli

Kapela klasztorna miała swoją bursę lub dom w pobliżu klasztoru poza fortem klasztoru. Na ten cel dziedzic Berdyczowa książę Albrycht Radziwiłł, starosta rzeczyński, ofiarował klasztorowi w dniu 3 lutego 1777 r. plac pod budynek i ogródek dla kapeli klasztornej. Zapis ten wniesiono do Akt Grodzkich w Żytomierzu 30 IV 1778 roku¹⁴¹. Na tym placu w pobliżu stawu i naprzeciw południowej baterii fortecy wzniesiono drewnianą bursę dla kapeli, otoczoną parkanem. Budynek ten naznaczony został nr 27 na topograficznym planie fortecy berdyczowskiej, wykonanym w 1782 roku przez Teodora Rakowieckiego¹⁴². Według opisu z 1802 r. bursa miała 8 izb z alkierzami, 3 sieni, 1 komórkę, 12 okien, 5 kominów murowanych, 3 piece ogrzewnicze, 2 piekarskie. Dachy były pokryte tarciami¹⁴³. W miejsce drewnianej bursy karmelici w roku 1822 roku zbudowali

¹³⁶ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze..., k. 406.

¹³⁷ Dawna rosyjska jednostka długości. Od XVIII wieku 1 w. = 500 sążni czyli 1,06668 km.

¹³⁸ APKB, sygn. AKB 2, Opis kościoła i klasztoru OO. Karmelitów Bosych, sporządzony w czasie wizyty generalnej 1786 roku, k. 13.

¹³⁹ CGIA fond 822, op. 12, d. 1406, Opisanie kościoła i klasztoru berdyczowskiego... z 1828 r. k. 2.

¹⁴⁰ CGIA fond 822, op. 12, d. 1549, Opisanie kościoła i klasztoru..., k. 1 v.

¹⁴¹ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze... z 1802 roku, k. 398.

¹⁴² M. BRYKOWSKA, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 57, ryc. 42.

¹⁴³ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze..., k.398 v.

dwukondygnacyjny, murowany dom, pokryty gontami, przeznaczony na mieszkanie dla muzyki kościelnej¹⁴⁴. Muzycy z kapeli klasztornej też czasowo mieszkali w oficynach wewnątrz fortecy, przylegających do murów obronnych na dziedzińcu klasztornym, a w przewiązce murowanej, łączącej chór kościelny z nową wieżą wzniesioną w 1810 roku, znajdują się dwa duże pomieszczenia dla kapeli, w których odpoczywali po występach w czasie nabożeństw oraz przechowywali w nich muzyczne instrumenty z biblioteczką na utwory muzyczne i śpiewniki kościelne¹⁴⁵.

3. Działalność artystyczna kapeli

Platna kapela klasztorna uświetniała wszystkie uroczystości kościelne w sanktuarium Matki Bożej Berdyczowskiej oraz uroczystości patriotyczne i wojskowe fortecy klasztornej. Zapewne też za zgodą przeora klasztoru uczestniczyła w uroczystościach dworu właścicieli miasta, w uroczystościach weselnych i pogrzebowych znacznych dobrodziejów klasztoru. Uświetniała też przybycie do klasztoru króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1781 i 1787), biskupów kijowskich czy też wizytatorów szkół berdyczowskich.

Na podstawie zachowanych źródeł historycznych¹⁴⁶ kapela posiadała następujący program swej działalności artystycznej w tygodniu:

1. Rano o godz. 5.30, po zakończeniu dzwonienia na pacierze, tak w święta jako i w dni powszednie, przez trębaczy bywa grany „Ranek” dnia każdego. Muzycy na trąbkach grali pieśni religijne z balkonu na fasadzie kościoła lub z wieży kościelnej (zegarowej).

2. Godzinki grane o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny, w czasie których Msze św. ciche były odprawiane przy bocznych ołtarzach.

3. Po skończonych godzinkach, Msza św. wotywna *de Beata Maria Virgine* była śpiewana i grana przez kapele.

4. Suma śpiewana, w czasie której kapela grała i wykonywała pieśni i utwory muzyczne. Po odmówieniu *Credo* było głoszone kazanie.

5. Litania Loretańska o NMP grana przez kapele, w czasie której była odprawiana ostatnia msza św. czytana.

6. Po południu o godzinie 4 nieszpory śpiewane przez wiernych, a po ich zakończeniu zakonnicy w białych płaszczach śpiewali antyfonę *Sub tuum praesidium*.

¹⁴⁴ CGIA fond 822, op. 12, d. 1694, Opisanie kościoła i klasztoru berdyczowskiego XX. Karmelitów Bosych [z ok. 1830 roku], k. 1 v.

¹⁴⁵ CGIA fond 822, op. 12., d. 556, Wizyta generalna klasztoru z 1822 roku, k. 5 v.

¹⁴⁶ APKB, sygn. AKB 2, Opis kościoła i klasztoru OO. Karmelitów Bosych w Berdyczowie czasie wizyty generalnej z 1786 roku, k. 19; B.J. WANAT OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce*, s. 383-384.

W dni powszednie przez cały rok:

W poniedziałek rano – Msze św. jedna po drugiej czytane.

1. Msza żałobna śpiewana za zmarłych fundatorów, grana przez kapelę.
2. Godzinki grane o Niepokalanym Poczęciu Najśw. Maryi Panny, w czasie których dwie Msze św. czytane były odprawiane.
3. Msza wotywna śpiewana i grana przez kapelę *de Beata Maria Virgine*.
4. Msza wotywna przed ołtarzem św. Judy Tadeusza Ap.
5. Msza św. ruska śpiewana.
7. Litania *de Beata Maria Virgine* grana przez kapelę, w czasie której Msza czytana także *de Beata Maria*.
8. We wtorek podobnie jak w poniedziałek, z tą różnicą, że Msza wotywna była śpiewana przed ołtarzem św. Antoniego.
9. We środę msza wotywna śpiewana przed ołtarzem św. Józefa, reszta jak w poniedziałek.
10. We czwartek msza wotywna przed ołtarzem św. Jana Nepomucena, reszta nabożeństwa jak w poniedziałek.
11. W piątek Msza św. wotywna przed ołtarzem Pana Jezusa Ukrzyżowanego, reszta jak w poniedziałek.
12. W sobotę Msza śpiewana przez zakonników, druga grana przez kapelę *de festo*, reszta jak w poniedziałek.
13. Po południu po oddzwonieniu na wieży o godz. 2.30 Litania loretańska, grana przez kapelę, a po jej skończeniu zakonnicy w białych płaszczach z zapalonymi świecami śpiewają przed obrazem Matki Bożej uroczyście antyfonę *Salve Regina*, a w inne dni *Sub Tuum praesidium*.
14. W każdą niedzielę Wielkiego Postu po południu śpiewali członkowie bractw kościelnych przed wystawionym Najświętszym Sakramentem pasję, czyli Gorzkie Żale, po których było kazania a następnie śpiewane suplikacje.

Obecny stan badań nie pozwala na bliższą analizę tekstową i muzyczną dorobku artystycznego kapeli, jej utworów, kompozycji, wykonywanych pieśni i religijnych motetów. Cały dorobek artystyczny kapeli zaginął w okresie kasaty klasztoru.

4. Skład personalny kapeli

Skład kapeli tylko fragmentarycznie można ustalić. Nie zachowały się księgi ewidencyjne bursy muzyków ani inwentarze instrumentów muzycznych czy też wydatków na potrzeby bursy muzyków. Jedyne wizytacje generalne klasztoru dostarczają nam skromnych informacji o składzie kapeli. W pierwszych latach jej istnienia klasztor, zgodnie z aktem fundacyjnym, przyjmował, kształcił i utrzymywał 14 chłopców zdolnych do nauki muzyki. Potem zmalała ich liczba do 6 osób.

Według wizyty klasztoru z 1802 roku¹⁴⁷ zespół instrumentalno–wokalny klasztoru stanowili:

L.p.	Imię i nazwisko	Instrument muzyczny / śpiew	Wiek	Lata pracy
1.	Tomasz Witwicki	organy i skrzypce	38	24
2.	Mikołaj Sosnowski	skrzypce	22	12
3.	Teodor Bieleniewicz	śpiew	23	9
4.	Jan Baranowski	fagot	23	4
5.	Franciszek Wyszyński	organy	20	4
6.	Stefan Bukowski	skrzypce	19	14
7.	Marcin Puchalski	skrzypce	20	7
8.	Franciszek Doliński	śpiew – dyszkant	14	7
9.	Gabriel Majer	skrzypce	18	6
10.	Józef Kosicki	skrzypce	21	6
11.	Mikołaj Wolski	klarnet	20	2
12.	Jędrzej Siestrzeński	skrzypce	19	1
13.	Maciej Doliński	organy	19	6
14.	Jan Wawrzykowski	śpiew i polmoesz	36	25
15.	Antoni Węgodzki	bas	36	20
16.	Szymon Pidecki	obój	32	5
17.	Józef Iżeski	trąba	53	13
18.	Jan Wrześniński	trąba	52	5
19.	Jan Jachimowski	waltornia	43	1
20.	Janusz Kaliński	organy	26	11

Zmiana ta była podyktowana wystarczającą liczbą pełnego składu kapeli. Młodzież przyjmowana do bursy muzyków zdobywała również wykształcenie humanistyczne w szkołach berdyczowskich ze specjalizacją w muzyce, pod kierunkiem nauczyciela muzyki.

¹⁴⁷ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele i klasztorze, k. 401-402.

Młodszy muzycy od nr 1 do 13 mieszkali na terenie klasztoru, pozostali zaś od nr 14 do 20 mieszkali poza klasztorem.

Wizyta zaś klasztoru przeprowadzona z polecenia ks. bpa Michała Jana Piwnickiego z 1841 roku¹⁴⁸ wymienia następujących muzyków płatnych i korzystających ze stancji i wiktów:

Imię i nazwisko	Zapłata w rublach
Wincenty Żuliński	90.00
Józef Jurkiewicz	60.00
Michał Rzymyński	60.00
Wincenty Regulski	45.00
Franciszek Turczyński	60.00
Paweł Morozowski	45.00
Karol Tomaszewski	37.50
Piotr Tomaszewski	37.50
Walenty Jarbowski	37.50
Kasper Szymonowicz	37.50
Feliks Łaskiewicz	18.00
Mikołaj Zajączkowski	18.00

Ponadto na utrzymaniu klasztoru byli chłopcy uczący się muzyki:

Feliks Szymonowicz, Józef Machowski, Tomasz Lubiszewski, Michał Rzymyński, Jan Morszowski, Stanisław Doliński, Szymon Szatkowski, Józef Koppen¹⁴⁹.

Drugi wykaz artystów z 1841 roku nie podaje specyfiki zawodowej muzyków, na jakich instrumentach grali w zespole muzycznym. Kapela utrzymywała się przy klasztorze aż do jego kasaty w 1867 r.

III. Seminarium duchowne karmelitów bosych (1795–1866)

Po drugim rozbiórce Polski i utworzeniu prowincji ruskiej pw. Ducha Świętego, złożonej z 4 klasztorów, jak było już wyżej powiedziane, zarząd prowincji utworzył nowicjat kanoniczny w klasztorze św. Michała Archanioła w Wiśniowcu,

¹⁴⁸ AKB 3, Wizyta kościoła i klasztoru..., k. 24.

¹⁴⁹ Tamże.

a w Berdyczowie studium filozofii i teologii. Kolegium rozpoczęło swą działalność w 1795 r. Wykładowców filozofii i teologii oraz studentów teologii można ustalić na podstawie zachowanej księgi akt kapituły klasztoru berdyczowskiego¹⁵⁰. Dokumentuje ona wybory egzaminatorów oraz protokoły głosowań na dopuszczenie studentów do święceń wszystkich stopni kapłańskich przez kapitułę klasztoru, a wyświęconych studentów do udziału w kapitule domowej. Księga zawiera dokumentację z lat 1795 do 1834.

O. Klementyn Zaleski, przeor klasztoru, w opracowanej i firmowanej przez niego wizycie klasztoru z 1802 roku stwierdza, że w klasztorze są studia teologii dogmatycznej i moralnej. Przedmioty te wykładają ojcowie wyznaczeni przez prowincjała zwani lektorami. Zajęcia są codziennie od godz. 8 do 10 rano oraz od godz. 2.30 do 4 po południu, z wyjątkiem uroczystości. W każdą niedzielę po południu przez dwie godziny organizowane są dysputy na tematy z Pisma świętego, teologii dogmatycznej, a szczególnie moralnej dla rozwiązywania różnych kasusów. Doktryna św. Tomasza z Akwinu nadal była polecana przez Zarząd Generalny zakonu, ale w XVIII wieku zezwalano na używanie nowszych podręczników autorów karmelitańskich, zwłaszcza z Kolegium Teologicznego Karmelitów Bosych w Salamance i z Kolegium Filozoficznego św. Cyryła w Alkali, z zachowaniem jednak doktryny „Doktora Anielskiego”¹⁵¹. Lektorzy w Berdyczowie używali do wykładu zatwierdzonych podręczników O. Tomasza de Charmes¹⁵² i o. Billuarda (?), zakonu karmelitańskiego¹⁵³. Z biegiem lat klasztor zmuszony był do podporządkowania się zarządzeniom biskupa, konsystorza oraz wytycznym Seminarium Głównego przy Uniwersytecie Wileńskim również w programie studiów teologicznych. W związku z tym, zagadnienie funkcjonowania seminarium duchownego w Berdyczowie wymaga jeszcze przeprowadzenia rzetelnej kwerendy archiwalnej na Ukrainie i w Rosji, dlatego autor ograniczył się tylko do ogólnej informacji na ten temat.

¹⁵⁰ AKB 1, Liber in quo annotantur acta conventus berdyczoviensis ab introducta conventualitate Anno Domini 1734, die 26 9bris, k. 86-135.

¹⁵¹ Por. *Acta Definitorii Generalis OCD Congr. S. Eliae (1710-1766)*, ed. A. Fortes OCD, [w:] *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, Subsidia 5, Romae 1988, s. 593, 614, 661; OTTO FILEK OCD, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, pod red. bpa M. Rechowicza, t. II, Lublin 1975, s. 369-390.

¹⁵² Istnieją wątpliwości odnośnie tej informacji, ponieważ znanym teologiem był o. Jan Chrzyciel Charmes z Lotaryngii ur. 26 VIII 1702 r., doktor paryski, wykładowca teologii. Por. COSMA DE VILLIERS, *Bibliotheca Carmelitana*, Romae 1927, kol. 767-768.

¹⁵³ CGIA fond 822, op. 12, d. 3, Wiadomość o kościele..., k. 414 v.